

ΑΝΑΣΤΑΣΗΣ ΜΑΘΙΟΥΔΑΚΗΣ
ΣΤΑΥΡΟΣ ΠΑΓΟΥΡΔΑΚΗΣ

ΑΝΙΧΝΕΥΟΝΤΑΣ ΤΗΝ ΣΥΛΛΟΓΙΚΗ ΜΝΗΜΗ
ΣΤΗΝ ΚΑΙΣΑΡΙΑΝΗ

ΕΠΙΒΛΕΠΟΥΣΑ: ΜΙΧΑ ΕΙΡΗΝΗ

ΔΙΑΛΕΞΗ ΕΜΠ ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΣ 2022

Αναστάσης Μαθιουδάκης
Σταύρος Παγουρδάκης

Ανιχνεύοντας την συλλογική μνήμη στην Καισαριανή

Επιβλέπουσα καθηγήτρια: Μίχα Ειρήνη

Διάλεξη ΕΜΠ, Τμήμα Αρχιτεκτονικής

ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΣ 2022

Ευχαριστίες

Ευχαριστούμε πολύ όσους συνέβαλαν,
στην διαμόρφωση αυτής της εργασίας, τον Γιώργο
Χούλη, τον Ηλία Παπαδόπουλο, τον Γιώργο
Κατημερτζή, τον Κώστα Γαβριλάκη και ιδιαίτερα
την καθηγήτρια μας Ειρήνη Μίχα, για την πολύτιμη
βοήθεια τους.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Σελ. 6. Περίληψη

Σελ. 7. Εισαγωγή

Σελ. 8. Θεωρητική βάση - Μνήμη και συλλογική μνήμη

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Σελ. 11. Από τη Σμύρνη ..... στην Αθήνα.

Σελ. 13. Η περιοχή της Καισαριανής

Σελ. 14. Η προέλευση και ο χαρακτήρας των προσφύγων της Καισαριανής

Σελ. 15. Η εγκατάσταση των προσφύγων στη Καισαριανή

Σελ. 19. Οι διεκδικήσεις των κατοικιών

Σελ. 20. Αγώνας για επέκταση του συνοικισμού

Σελ. 20. Συνθήκες διαβίωσης στη Καισαριανή

Σελ. 23. Οικονομία –εργασία

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Σελ. 25. Η Καισαριανή στην περίοδο της κατοχής

Σελ. 27. Η εμπειρία του κατοχικού λιμού

Σελ. 27. Η μαύρη αγορά

Σελ. 29. Από τον λιμό στην αντίσταση

Σελ. 29. Οι πρώτες αντιστασιακές πρακτικές

Σελ. 32. Η ανάπτυξη του ΕΑΜ στις ανατολικές συνοικίες

Σελ. 33. Οι νέοι στην αντίσταση

Σελ. 35. Ο μετασηματισμός της αντιστασιακής δράσης

Σελ. 37. Η Πρωτομαγιά του 1944

Σελ. 38. Η πτώση της Καισαριανής

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

Σελ. 41 .Μεταπολεμικές εικόνες της Καισαριανής

Σελ. 42. Οι πολιτικές ηγεσίες της Καισαριανής από το 1951 μέχρι σήμερα

Σελ. 44. Η αποτυχημένη ανάπλαση

Σελ. 47. Ο Αγώνας γύρω από το σκοπευτήριο

Σελ. 50. Το Μουσείο του ΕΑΜ

Σελ. 52. Ονομασίες δρόμων

Σελ. 53. Εκδηλώσεις μνήμης

Σελ. 55. Τοπόσημα και μνήμες

Σελ. 60. Συμπεράσματα σχόλια

ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ

Σελ. 62. Ιστορικό πλαίσιο εποχής – Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος

Σελ. 63. Η Μικρασιατική εκστρατεία

Σελ. 65. Β΄ Παγκόσμιος πόλεμος

Σελ. 66. Σύντομη χρονική αναδρομή κατοχής

Σελ. 67. Η μάχη της 21ης Απριλίου 1944 στην Καισαριανή

Σελ. 68. Δεκεμβριανά

Σελ. 70. Βιβλιογραφία

Περίληψη

Η παρούσα διάλεξη ασχολείται με τη διερεύνηση της συλλογικής μνήμης, στην περιοχή της Καισαριανής. Η συλλογική μνήμη, αντιστοιχεί στην μετάδοση του παρελθόντος, από γενιά σε γενιά και βρίσκεται παράλληλα και σε απόλυτη σχέση, με τον χώρο και την καθημερινή εμπειρία. Η περιοχή της Καισαριανής έχει έντονα τα σημάδια, τόσο σε πολεοδομικό όσο και σε κοινωνικό επίπεδο, δύο πολύ κρίσιμων και σημαντικών περιόδων της ελληνικής ιστορίας, αυτών της μικρασιατικής καταστροφής και της εθνικής αντίστασης, κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Μέσα από την σχετική βιβλιογραφία, συνεντεύξεις, επιτόπια έρευνα και επικοινωνία με τους κατοίκους, επιχειρείται μία ιστορική αναδρομή στην εγκατάσταση των πρώτων κατοίκων και των διαδικασιών που συντελέστηκαν για τη διαμόρφωση της συνοικίας, αλλά και μετέπειτα στα ιστορικά γεγονότα που διαδραματίστηκαν κατά την περίοδο της κατοχής. Με βάση τις προφορικές μαρτυρίες για την ιστορία του τόπου, γίνεται μια προσπάθεια, να αναδειχθεί το αποτύπωμα της συλλογικής μνήμης στην περιοχή της Καισαριανής, μέσα από στοιχεία και πτυχές άλλοτε περισσότερο και άλλοτε λιγότερο εμφανή.

Abstract

The main purpose of this lecture, is to analyze, how the collective memory, has affected the area of Kaisariani. The collective memory corresponds to the transmission of the past from generation to generation and is highly related to space and time. Two crucial facts of the Greek history, the burning of Smyrna and the national resistance, during the World War II, had a huge effect on the section of Kaisariani, regarding the space and people's memory. Using tools as interviews with habitants and local authorities, field study and bibliography, we try to make a chronicle, that refers to the arrival of refuges at the area in 1922, the procedures that led to the creation of Kaisariani, and the events that occurred at the area during World War II. Finally, based on testimonies about the area's history, we try to analyze the relationship between collective memory and time and between collective memory and space, through facts that are quite visible or less.

Εισαγωγή

Πεδίο μελέτης αυτής της εργασίας, αποτελεί η περιοχή της Καισαριανής, μέσα από το πρίσμα του αποτυπώματος της συλλογικής μνήμης σε αυτήν. Πιο συγκεκριμένα εξετάζεται και αναλύεται η ιστορία της, από το 1922, όπου εγκαταστάθηκαν εκεί οι πρώτοι πρόσφυγες από την καταστροφή της Σμύρνης, δίνοντας στην περιοχή για πρώτη φορά τη διάσταση του συνοικισμού.

Η περίοδος της εγκατάστασης των προσφύγων, είναι μια κομβική περίοδος της ελληνικής ιστορίας, στην οποία διαδραματίστηκαν εξαιρετικά μεγάλες αλλαγές στον ελλαδικό χώρο, με την άφιξη 1.300.000 προσφύγων. Ένας από τους συνοικισμούς τους οποίους ανέπτυξαν οι πρόσφυγες, ήταν και αυτός της Καισαριανής. Μέσα από πολλές περιπέτειες και δυσκολίες, οι 8.000 πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν αρχικά στην περιοχή, κατάφεραν να συγκροτήσουν μια συνοικία και να δημιουργήσουν τον δήμο που γνωρίζουμε σήμερα. Οι προσφυγικοί οικισμοί στην Αθήνα και ιδιαίτερα στην Καισαριανή, αποτελούσαν ζωντανές περιοχές. Η καθημερινότητα ήταν έντονη με πολλές δυσκολίες και εμπόδια, αλλά ταυτόχρονα υπήρχε ζωντάνια και όρεξη. Οι πρόσφυγες υπήρξαν πολύ δραστήρια άτομα, παίζοντας καταλυτικό ρόλο στην οικονομική, πολιτική και πολιτισμική πορεία της χώρας. Η ιστορική περίοδος της εγκατάστασης τους στο συνοικισμό και τα χρόνια που ακολούθησαν, έπαιξαν καταλυτικό ρόλο στη διαμόρφωση της φυσιογνωμίας της Καισαριανής, καθώς το αποτύπωμα και οι επιστρώσεις της μνήμης αυτής της εποχής, σηματοδοτούν την περιοχή μέχρι και σήμερα.

Μια ακόμα κομβική περίοδος της χώρας, η οποία εξετάζεται στο συνοικισμό της Καισαριανής, είναι η περίοδος της κατοχής και της εθνικής αντίστασης. Σε όλες τις ανατολικές συνοικίες και ιδιαίτερα στην Καισαριανή, η αντίσταση γνώρισε ένα πολύ πρόσφορο έδαφος, στο οποίο και αναπτύχθηκε. Οι αντιστασιακές οργανώσεις ΕΑΜ, ΕΛΑΣ, ΕΠΟΝ αναπτύχθηκαν και άκμασαν στην περιοχή, γνωρίζοντας μεγάλη αποδοχή και υποστήριξη από τον κόσμο. Η έντονη αντιστασιακή δράση χαρακτήρισε τη συνοικία, χαρίζοντας της πολλές νίκες εναντίον των κατακτητών, θέτοντας την όμως ταυτόχρονα και στο στόχαστρο των ξένων δυνάμεων, γεγονός που την κατέταξε στις μαρτυρικές γειτονιές της Αθήνας. Το αποτύπωμα και οι μνήμες αυτής της χρονικής περιόδου, συνοδεύουν τη περιοχή της Καισαριανής μέχρι και σήμερα σε κοινωνικό αλλά και σε πολεοδομικό επίπεδο, όπως θα δούμε παρακάτω.

Αναλύοντας λοιπόν αυτές τις δυο φάσεις, υπό το πρίσμα των κοινωνικών μεταβολών που διατελέστηκαν και με φίλτρο το στίγμα που αυτές άφησαν στη συλλογική μνήμη, θα προσπαθήσουμε να διερευνήσουμε σε τι βαθμό και σε ποια επίπεδα, οι μνήμες αυτές αποτυπώνονται και σώζονται στο σήμερα. Τέτοιου είδους αναφορές που αποδεικνύουν τη διάσωση της μνήμης, μπορεί να είναι ονομασίες δρόμων, δημόσια μνημεία, τοπόσημα, εκδηλώσεις κτλ. Παράλληλα θα ανιχνεύσουμε και τις μνήμες που υπήρξαν κατά την διάρκεια του παρελθόντος, μελετώντας τις και ως αυτονόμους μνημονικούς τόπους, της ιστορίας της περιοχής.

Πέρα όμως από το αποτύπωμα της συλλογικής μνήμης, έχει αξία να μελετηθούν και οι περιπτώσεις που αυτή παραχαράσσεται ή και αποκρύπτεται. Η περιοχή της Καισαριανής θα μπορούσαμε να πούμε, ότι για χρόνια αποτελούσε μια «αυτόνομη» νησίδα στην Αθήνα, η οποία συχνά παρέκκλινε από την κυρίαρχη αφήγηση του κράτους, που προτιμούσε μια οριζόντια και ομοιόμορφη ρητορική της ιστορίας της πόλης παρερμηνεύοντας ή αποκρύπτοντας πολλές πτυχές της, ιδιαίτερα αυτές που αφορούν την εθνική αντίσταση. Αξίζει λοιπόν να μελετηθεί και σε τι βαθμό η Καισαριανή καταφέρνει σήμερα, να διατηρήσει τον ιδιαίτερο χαρακτήρα της και τις ιστορικές τις μνήμες.

Βασικά εργαλεία για την έρευνα μας πέρα, από τις βιβλιογραφικές πηγές, αποτελούν η βιωματική έρευνα και η τακτική επίσκεψη στη περιοχή. Περιπατώντας μέσα στη Καισαριανή, καταγράψαμε πολλά στοιχεία όπως είναι τα μνημεία, τα τοπώσημα κ.α. Παράλληλα ήρθαμε σε επαφή με κατοίκους, οι οποίοι μας μετέδωσαν μια εικόνα και ένα κλίμα, βοηθώντας μας να κατανοήσουμε την περιοχή καλύτερα. Παράλληλα με τα παραπάνω πήραμε και τρεις συνεντεύξεις, από τι οποίες αντλούμε πολλά στοιχεία, κυρίως για τη σύγχρονη εποχή. Ο Γιώργος Χούλης, κάτοικος της περιοχής και μέλος του σχήματος «Ανυπότακτη Καισαριανή», καθώς και ο κάτοικος Ηλίας Παπαδόπουλος μας έδωσαν πολλές πληροφορίες, κάνοντας μας την πρώτη ουσιαστική ξενάγηση στη περιοχή τον Απρίλιο του 2021, ενώ συνέχισαν να μας βοηθάνε και να μας δίνει πληροφορίες καθ' όλη τη διάρκεια της εργασίας. Στη συνέχεια, τον Ιούνιο του 2021, ήρθαμε σε επαφή με τον πρώην Δήμαρχο της περιοχής και τωρινό πρόεδρο της ΠΕΑΕΑ (Πανελλήνια Ένωση Αγωνιστών Εθνικής Αντίστασης), Γιώργο Κατημερτζή, καθώς και με τον ξεναγό του Μουσείου του ΕΑΜ της περιοχής και πρώην προέδρου του μικρασιατικού συλλόγου της Καισαριανής, Κώστα Γαβριλάκη. Οι δυο τους μας έδωσαν πολλές πληροφορίες, σχετικά με εσωτερικά ζητήματα της περιοχής και του δήμου, τα οποία μας οδηγούν σε ενδιαφέροντα συμπεράσματα σχετικά με τη μνήμη. Σημαντική πηγή πληροφοριών, ήταν και ο ιστορικός περίπατος «Η πτώση της Καισαριανής» που κάναμε με τον ιστορικό Μενέλαο Χαραλαμπίδη, τον Οκτώβριο του 2021. Ο περίπατος αυτός, ο οποίος επικεντρωνόταν κυρίως στις μάχες των Δεκεμβριανών και τις αντιστασιακές δράσεις, μας βοήθησε να κατανοήσουμε καλύτερα την εικόνα που επικρατούσε στη περιοχή, την οποία και προσπαθούμε να αποδώσουμε. Τέλος θα πρέπει να αναφέρουμε ότι, το βιβλίο του ιστορικού και πρώην δημάρχου της περιοχής Σπύρου Τζόκα «Καισαριανή, φυσιογνωμία μιας πόλης» και η διδακτορική διατριβή του ιστορικού Μενελάου Χαραλαμπίδη «Η εμπειρία της κατοχής και της αντίστασης στην Αθήνα» η οποία επικεντρώνεται στις ανατολικές συνοικίες, αποτέλεσαν τη κυριότερη βιβλιογραφική πηγή, για την εργασία μας.

Θεωρητική βάση: Μνήμη και συλλογική μνήμη

Η μνήμη αποτελεί ίσως και τη σημαντικότερη νοητική λειτουργία του ανθρώπου, χάρη στην οποία ο άνθρωπος έχει αντίληψη του χρόνου. Χωρίς τη μνήμη δε θα υπήρχε νοηματική σύνδεση του παρελθόντος με το παρόν, δεν θα υπήρχε αλληλουχία στις στιγμές της ζωής, καθώς τα πάντα θα ήταν αποσπασματικά γεγονότα. Δεν θα υπήρχε συνεπώς, ούτε η δυνατότητα ανάπτυξης της σκέψης, της γνώσης και της συνείδησης στον άνθρωπο. Όπως επισημάνει η καθηγήτρια κοινωνικής ψυχολογίας Άννα Μαντόγλου μνήμη είναι: «η λειτουργία κατά την οποία ο νους συγκρατεί και ανακαλεί γεγονότα, εμπειρίες και εντυπώσεις, καθώς και ο χώρος του νου στον οποίο, αποθηκεύονται για να διατηρηθούν» (Α. Μαντόγλου 2012: 26).

Η μνήμη μελετήθηκε εκτενώς στη διάρκεια των χρόνων, από διάφορα επιστημονικά πεδία. Ενώ οι βιολόγοι οι ψυχίατροι και οι ψυχολόγοι ασχολούνται με την ατομική διάσταση της μνήμης, οι κοινωνιολόγοι, οι ιστορικοί και οι μελετητές των πολιτικών επιστημών, ανέδειξαν την κοινωνική της διάσταση και εισήγαγαν την έννοια τη συλλογικής μνήμης. Συγκεκριμένα ο φιλόσοφος και κοινωνιολόγος Maurice Halbwachs (Μορίς Χαλμπβάκς) εισήγαγε την έννοια της συλλογικής μνήμης, υποστηρίζοντας ότι είναι άμεσα συνδεδεμένη με την ατομική, έχοντας μια σχέση αλληλοτροφοδότησης και αλληλεξάρτησης. Σύμφωνα με τον Halbwachs «η μνήμη αποτελεί μια ανακατασκευή του παρελθόντος από το άτομο, η οποία ενεργοποιείται με ερεθίσματα που προκύπτουν στο παρόν, χρειάζεται επομένως ένα ερέθισμα - ερώτημα στον εαυτό μας, προκειμένου αυτός να ανακαλέσει τη μνήμη του και να απαντήσει σε αυτό» (Α. Μαντόγλου 2010: 43).

Η διαδικασία της ανάμνησης συνεπώς ενεργοποιείται στο παρόν, μέσω της αλληλεπίδρασης μας με το κοινωνικό πλαίσιο στο οποίο εντασσόμαστε. Τα «πλαίσια», δηλαδή η γλώσσα, ο χρόνος, ο χώρος και η εμπειρία, είναι υλικά που προσφέρει η κοινωνία και είναι αναγκαία για να αναγνωριστούν και να τοποθετηθούν κάπου οι αναμνήσεις» (Μπενβενίστε, στο Halbwachs 2013: 13) Η μνήμη επομένως, όχι απλά επηρεάζεται άμεσα από το κοινωνικό πλαίσιο στο οποίο εντασσόμαστε, αλλά αναθεωρείται και επαναπροσδιορίζεται διαρκώς από αυτό. Επομένως δεν μπορεί να διατηρηθεί ακέραια ούτε ενιαία στο πέρασμα του χρόνου. Όπως επισημαίνει η Α. Μαντόγλου, «μέσω των κοινωνικών πλαισίων, η μνήμη κατασκευάζει μια εικόνα του παρελθόντος με τρόπο που να ταιριάζει σε κάθε εποχή, σύμφωνα με τις κυρίαρχες κοινωνικές σκέψεις, τις καταστάσεις και τις σημασίες που τους αποδίδονται και με τις οποίες το κοινωνικό υποκείμενο βρίσκεται αντιμέτωπο» (Α. Μαντόγλου 2010: 193).

Η μνήμη επομένως, είναι αυτή που κατασκευάζει την εικόνα του παρελθόντος και της ιστορίας μιας κοινωνίας. Οι ατομικές μνήμες των μελών μιας κοινωνίας, στα πεδία που αυτές συγκλίνουν και ταυτίζονται, κατασκευάζουν την συλλογική μνήμη, η οποία είναι αποδεκτή και αναγνωρίζεται από τη πλειοψηφία της κοινωνίας, καθώς αποτελεί το βασικό ενοποιητικό στοιχείο μεταξύ των μελών της. Οι ατομικές μνήμες με τη σειρά τους, ανακατασκευάζονται και επαναπροσδιορίζονται πολλές φορές στο πέρασμα του χρόνου, μέσα από την αφήγηση της συλλογικής μνήμης. Η κοινωνική μνήμη συνεπώς είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την ατομική και αντίστροφα, καθώς υπάρχει μια αμφίδρομη και διαρκής σχέση αλληλοτροφοδότησης.

Η συλλογική μνήμη βέβαια, δεν αποτελεί μια ενιαία και ακλόνητη αφήγηση της ιστορίας μέσα στον χρόνο, αλλά αντίθετα είναι μια δυναμική έννοια, η οποία διαρκώς επαναπροσδιορίζεται, επαληθεύεται, λησμονιέται ή ακόμα πολλές φορές παραχαράσσεται. Οι καθηγητές ψυχολογίας Darío Raéz και James H. Liu, παραθέτουν τα κριτήρια με βάση τα οποία τα κοινωνικά γεγονότα του παρελθόντος, έχουν μεγαλύτερη πιθανότητα να δημιουργήσουν συλλογικές μνήμες μακράς διάρκειας. Σύμφωνα με αυτά τα κριτήρια, τα γεγονότα πρέπει: α) να συνδέονται με μακροπρόθεσμες κοινωνικές αλλαγές που συσχετίζονται με το παρόν β) να είναι συναισθηματικά φορτισμένα γ) να τα συμερίζονται τα περισσότερα μέλη της ομάδας ή της κοινωνίας δ) να αναπαράγονται και να διαδίδονται από τα ΜΜΕ και ε) να συνδέονται με συλλογικές συμπεριφορές και τελετές μνημόνευσης (D. Raéz και J. Liu, 2011: 118).

Σε έναν βαθμό λοιπόν η κατοχύρωση και η διαιώνιση της συλλογικής μνήμης, εξαρτάται από τα ίδια τα μέλη της κοινωνίας, φαίνεται όμως να επηρεάζεται έντονα, ιδιαίτερα με το πέρασμα του χρόνου και από την ευρύτερη κοινωνία, τις κυρίαρχες αφηγήσεις των κρατικών φορέων καθώς και από τις κυρίαρχες κοινωνικές ομάδες. Όπως επισημαίνει η Α. Μαντόγλου «Οι σχέσεις με το παρελθόν και τη μνήμη, εξαρτώνται από την κοινωνική θέση που κατέχουν τα άτομα ή οι ομάδες, στις κοινωνικές συνθήκες μέσα στις οποίες παράγεται ο λόγος για το παρελθόν. Υπάρχουν κυρίαρχες και κυριαρχούμενες ομάδες, οι οποίες δεν διατηρούν όλες τις ίδιες μνήμες, ούτε μπορούν να τις εκφράσουν με τον ίδιο τρόπο». (Α. Μαντόγλου, 2010, σελ.298) Οι κυρίαρχες ομάδες θεσπίζουν την «επίσημη μνήμη», η οποία μπορεί να μην εκπροσωπεί όλες τις κοινωνικές ομάδες, ωστόσο επιβάλλεται και εδραιώνεται στη κοινωνία μέσω των εργαλείων που διαθέτει το κράτος, όπως είναι τα ΜΜΕ ή το εκπαιδευτικό σύστημα. Οι κυρίαρχες κοινωνικές τάξεις και η κατοχύρωση της κοινωνικής τους θέσης, επηρεάζεται άμεσα από τις μνήμες και την ιστορία της κοινωνίας, επομένως οι κοινωνικές τάξεις αυτές, έρχονται και ξαναγράφουν την ιστορία και επαναπροσδιορίζουν τις μνήμες, με τρόπο που να μην διαιωνίζονται αισθήματα και γεγονότα, που στρέφουν τις μάζες εναντίον τους.

Η συλλογική μνήμη βρίσκεται παράλληλα και σε απόλυτη σχέση με τον χώρο και την καθημερινή εμπειρία. Οι τόποι της μνήμης μοιάζουν να κατασκευάζονται από την ιστορία και αποτελούν τους εξωτερικούς τόπους και τα ίχνη του παρελθόντος, που εντοπίζονται στο δομημένο περιβάλλον, στα μνημεία, στα

αρχαιακά τεκμήρια, και στις αναπαραστάσεις (Π. Φωκαΐδης Α. Χρονάκη 2016:23). Η ιστορία λοιπόν φαίνεται να πολιορκεί αυτό που ήταν κάποτε η ζωντανή μνήμη, δημιουργώντας διαρκώς τεκμήρια, μέσω των οποίων οι κοινωνίες αντιστέκονται στη λήθη, ταυτόχρονα όμως υποτάσσουν τη μνήμη στην επιστήμη της ιστοριογραφίας και στις κυρίαρχες αφηγήσεις του κράτους. Κατά τον Γάλλο ιστορικό Pierre Nora, οι τόποι μνήμης «προσδένουν, συμπυκνώνουν και εκφράζουν το εξαντλημένο κεφάλαιο της συλλογικής μνήμης» (P. Nora 1989: 24). Ως τόποι μνήμης θεωρούνται κατεξοχήν οι υλικοί τόποι όπως για παράδειγμα τα μνημεία, ωστόσο θα μπορούσαμε να πούμε ότι τόπους μνήμης αποτελούν και οι καθημερινές πρακτικές, οι εκδηλώσεις και οι προφορικές μαρτυρίες. Ως τόποι μνήμης λοιπόν θα μπορούσαν να θεωρηθούν οι υλικοί χώροι και οι κοινωνικές συμπεριφορές που αναπαράγουν ή αναβιώνουν τη μνήμη του παρελθόντος. Η δυναμική του χώρου και οι συνεχείς κοινωνικές μεταβολές καθιστούν τους τόπους μνήμης ρευστούς, με αποτέλεσμα να παραμένουν ανοικτοί στη λήθη (P. Nora 1986: 8). Η μνήμη και κατ' επέκταση η ιστορία, ανακατασκευάζεται και επαναπροσδιορίζεται μέσα από τις μνήμες, που κουβαλούν αρχικά οι πρωταγωνιστές της και μετέπειτα οι μεταλαμπαδευτές τους.

Στην εκπόνηση της εργασίας μας σημαντικό εργαλείο της έρευνας, αποτέλεσε η προφορική μαρτυρία και οι συνεντεύξεις. Η προφορική μαρτυρία είναι διατύπωση της μνήμης. Η λαογράφος και καθηγήτρια πανεπιστημίου Άλκη Κυριακίδου υποστηρίζει, ότι ο χρόνος της προφορικής ιστορίας είναι και ο χρόνος της μνήμης (Κυριακίδου – Νέστορος Άλκη 1987:177). Η προφορική ιστορία, καταγράφεται μέσω της τεχνικής της συνέντευξης, το αποτέλεσμα και η ποιότητα της οποίας, εξαρτάται από τη σχέση που θα αναπτύξει ο ερωτώμενος με τον ερωτών. Επίσης η προφορική αφήγηση, δημιουργεί τα δεδομένα της και δεν τα εκμεταλλεύεται απλώς, όπως κάνει η ιστορία με το αρχαιακό υλικό. Μια προφορική μαρτυρία δηλαδή, αποτελεί ένα καινούριο δεδομένο το οποίο δημιουργεί ο ερωτώμενος με την παρακίνηση του ερευνητή. Μια συνέντευξη λοιπόν, προορίζεται για ποιοτική -και όχι για ποσοτική- ανάλυση των στοιχείων της, δεν προσπαθεί δηλαδή να μεταφέρει, ακριβώς μια ιστορική «αλήθεια», αλλά ένα βίωμα του γεγονότος, με τον τρόπο που το έζησε αυτός που το διηγείται (Κυριακίδου – Νέστορος Άλκη 1987:177). Μέσω της προφορικής μαρτυρίας δηλαδή, μπορούμε να έχουμε μια εικόνα για το γεγονός, η οποία μπορεί να μην είναι αντικειμενική, αλλά μας μεταφέρει ωστόσο την αίσθηση και την παραστατικότητα της κατάστασης, με τρόπο που το αρχαιακό υλικό της ιστορίας είναι αδύνατον να μας αποδώσει. Όταν η προφορική μαρτυρία αναβιώνετε μέσα σε ένα δεδομένο και υπαρκτό χωρικό πλαίσιο το οποίο γνωρίζουμε, τότε το βίωμα που μας μεταφέρεται, είναι ακόμα ισχυρότερο και πιο παραστατικό.

Η πορεία και οι επιστρώσεις της μνήμης στον χώρο και στη κοινωνία, κάθε άλλο παρά γραμμική και ομαλή πορεία έχουν μέσα στο χρόνο. Ιδιαίτερα οι μνήμες αυτές, που παρεκκλίνουν από την κυρίαρχη αφήγηση και την θεσμοθετημένη ιστορία του κράτους, παρουσιάζουν ακόμα πολυπλοκότερη πορεία μέσα στο χρόνο. Ο χρόνος ζωής τους, είναι σε άμεση σχέση με τον χρόνο ζωής των φυσικών προσώπων που τις κουβαλούν και των μεταλαμπαδευτών τους. Ωστόσο και η «επίσημη» μνήμη, μπορεί σπανιότερα βεβαία, να παρουσιάζει μεταβολές και αναθεωρήσεις μέσα στο χρόνο. Εμείς επιδιώκουμε να εντοπίσουμε και να αναδείξουμε στοιχεία μέσα στη συνοικία της Καισαριανής, τα οποία αποτελούν αναφορά στη μνήμη και στην ιστορία του παρελθόντος. Μέσω λοιπόν της ιστορικής ανάλυσης, της επιτόπιας καταγραφής και των προφορικών αφηγήσεων, προσπαθούμε να αναδείξουμε επιστρώσεις της συλλογικής μνήμης στη περιοχή, άλλοτε περισσότερο και άλλοτε λιγότερο ορατές.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Στο παρακάτω κεφάλαιο θα αναλύσουμε την ιστορική περίοδο από το 1922 μέχρι το 1940. Τα χρόνια δηλαδή, που δημιουργήθηκε ουσιαστικά ο συνοικισμός της Καισαριανής, από τους πρόσφυγες που κατέφτασαν από την Μικρά Ασία, μέχρι και την περίοδο πριν την κατοχή. Θα εξετάσουμε τα πρώτα στάδια εγκατάστασης των προσφύγων και τις δυσκολίες που αντιμετώπισαν, ενώ στη συνέχεια θα δούμε πως η συνοικία άρχισε να οργανώνεται και να λαμβάνει χαρακτηριστικά δήμου. Παράλληλα θα εξετάσουμε τον χαρακτήρα και τη φυσιογνωμία των κατοίκων αυτών, καθώς και τη δράση και τη συμβολή τους, στην ανάπτυξη και τη βελτίωση του συνοικισμού τους. Τα πρώτα χρόνια του συνοικισμού, ήταν καθοριστικά και για την μετέπειτα ανάπτυξη του, ενώ μας βοηθούν να κατανοήσουμε τη πορεία της μνήμης και να εξετάσουμε τη διάσωση της στο σήμερα. Βασική πηγή για την άντληση των πληροφοριών μας, αποτέλεσε το βιβλίο του Σπύρου Τζόκα «Καισαριανή φυσιογνωμία μιας πόλης».

Από τη Σμύρνη ..... στην Αθήνα.

Η Μικρασιατική Εκστρατεία (Α Παγκόσμιος Πόλεμος – ιστορικό πλαίσιο, Μικρασιατική Εκστρατεία, παραπομπές σελ. 62 & 63) λαμβάνει τραγικό τέλος, έχοντας αφήσει πίσω της χιλιάδες νεκρούς, τη Σμύρνη κατεστραμμένη και εκατομμύρια ξεριζωμένους πρόσφυγες, που αναζητούν βοήθεια και στέγη στην Ελλάδα. Συνοψίζοντας αυτή την περιπέτεια και φιλτράροντας την μέσα από τα μάτια των προσφύγων, θα μπορούσαμε να πούμε ότι αρχικά ήταν ένα φιλόδοξο και ελπιδοφόρο για αυτούς σχέδιο, που φαινομενικά υποστηριζόταν και από τις Μεγάλες Δυνάμεις, το οποίο όμως κατέληξε σε τραγωδία, μετά από λανθασμένους στρατιωτικούς και πολιτικούς χειρισμούς. Το σχέδιο προσάρτησης των ακριτικών περιοχών της Μικράς Ασίας ξεκίνησε με την ηγεσία του Βενιζέλου και ολοκληρώθηκε από τον Βασιλιά, ο οποίος εν τέλει επωμίστηκε και το βάρος της ήττας. Η εναλλαγή αυτή των κυβερνήσεων, κατά τη διάρκεια της εκστρατείας και το τραγικό τέλος, ενίσχυσε ακόμα περισσότερο τα φιλοβενιζελικά χαρακτηριστικά των προσφύγων, αναδεικνύοντας τον Βασιλιά ως μοναδικό υπαίτιο της καταστροφής τους. Στο ενδιάμεσο, η πολιτική που κράτησαν οι Μεγάλες δυνάμεις, σε συνδυασμό με την απαθή και κυνική στάση που έδειξαν κατά τη διάρκεια του ολοκαυτώματος, σημάδεψαν τον χαρακτήρα και τη μνήμη των προσφύγων. Τα χαρακτηριστικά τους αυτά, καθόρισαν την πολιτική τους ταυτότητα και τη στάση τους τα επόμενα χρόνια στην Ελλάδα όπως θα δούμε στην συνέχεια, από τα δημοψηφίσματα που θα πρωτοστατήσουν κατά του Βασιλιά, μέχρι την αντί-βρετανική τους δράση στον εμφύλιο.

(Εικόνα από την καταστροφή της Σμύρνης πηγή: ebooks.edu.gr)

Οι ξεριζωμένοι Έλληνες της Μικράς Ασίας διασκορπίστηκαν σε ολόκληρη την ελληνική επικράτεια. Ένα μεγάλο μέρος αυτών εγκαταστάθηκε στα μεγάλα αστικά κέντρα και στα περίχωρα τους, ενώ δεν ήταν λίγοι και εκείνοι που απορροφήθηκαν από την επαρχία. Πολλά τοπωνύμια στην Αττική, αλλά και σε ολόκληρη την Ελλάδα όπως Νέα Ιωνία, Νέα Φιλαδέλφεια, Νέα Έφεσος κ.α. θυμίζουν τους τόπους καταφυγής του μικρασιατικού ελληνισμού.

Εκτιμάται ότι περίπου 1.300.000 άνθρωποι ξεριζωθήκαν από τη Μικρά Ασία και εισήλθαν στον ελλαδικό χώρο. Ανεξαρτήτως της οικονομικής κατάστασης και της κοινωνικής θέσης που είχαν στη πατρίδα τους, όλοι τους κατέφθασαν στη Ελλάδα χωρίς βίος, σπιτικό και εργασία, ξεκινώντας ουσιαστικά μια νέα ζωή γεμάτη εμπόδια και δυσκολίες. Τόσο ένα μεγάλο μέρος της κοινωνίας, όσο και η πολιτική ηγεσία της εποχής, δεν ήθελε τους πρόσφυγες και δεν τους βοήθησε να εγκατασταθούν, δημιουργώντας σε πολλές περιπτώσεις και νομοθετικά εμπόδια στην εγκατάστασή τους. Η ανταλλάξιμη περιουσία αργότερα από τη συνθήκη της Λωζάνης δεν λειτούργησε υπέρ της αποκατάστασής τους, καθώς και το προσφυγικό δάνειο ύψους 12.300.000 λ.στ., δεν αξιοποιήθηκε εξ'ολοκλήρου προς όφελός τους, όπως είχε προβλεφθεί. Το 1930 ο Βενιζέλος, υπέγραψε την Ελληνοτουρκική συνθήκη φιλίας, ειρήνης και διαιτησίας με τους Τούρκους, παρά τις έντονες αντιδράσεις των προσφύγων, καθώς μάλιστα πρότεινε τον Κεμάλ Ατατούρκ για Νόμπελ ειρήνης. Κατά κάποιο τρόπο λοιπόν το ελληνικό κράτος, με την συγκατάθεση του Βενιζέλου, πλήρωσε τις πολεμικές αποζημιώσεις προς την Τουρκία, καθώς οι περιουσίες των προσφύγων στη Σμύρνη, που ισοψηφίστηκαν με αυτές των μουσουλμάνων στην Ελλάδα, ήταν σχεδόν δεκαπλάσιας αξίας.

Από την αρχή λοιπόν της τραγωδίας οι άνθρωποι αυτοί βρεθήκαν στο έλεος της μοίρας τους, καθώς η πολιτεία δεν ενήργησε με σκοπό την εγκατάσταση και ενσωμάτωση τους. Οι περισσότεροι προσφυγικοί οικισμοί για χρόνια έμειναν χωρίς περίθαλψη, παιδεία και κοινωνική μέριμνα. Πολλοί οικισμοί μάλιστα είχαν σοβαρά υγειονομικά ζητήματα και ανθυγιεινές συνθήκες διαβίωσης. Δεν άργησαν λοιπόν οι άνθρωποι αυτοί να αντιληφθούν ότι, για οτιδήποτε ήθελαν να κερδίσουν, έπρεπε να αγωνιστούν και να το διεκδικήσουν. Οι κοινότητες των προσφύγων, πέρα από το εργατικό τους πνεύμα όπως θα δούμε, χαρακτηρίζονταν από αλληλεγγύη, αγωνιστικότητα και ταξική ομοιογένεια, γεγονός το οποίο συνετέλεσε στο να γίνουν πρωτοπόροι στις κοινωνικές διεκδικήσεις και μετέπειτα πρωτοστάτες της εθνικής αντίστασης.

Παρά την δυσμενή τους θέση, η συμβολή των προσφύγων στην ελληνική κοινωνία, είναι εξαιρετικά μεγάλης σημασίας. Αρχικά από τα πρώτα κιόλας χρόνια της εγκατάστασής τους, βοήθησαν στην κατοχύρωση και διασφάλιση των ελληνικών συνόρων, καθώς εγκαταστάθηκαν σε ακριτικές περιοχές της χώρας με αραιό πληθυσμό, κατοχυρώνοντας την ελληνικότητα τους και εδραιώνοντας τα σύνορα αυτών. Επίσης η πολιτιστική κληρονομιά που έφεραν στη χώρα είναι μεγάλης αξίας. Η κουζίνα, η μουσική, οι αξίες, πολλά ήθη και έθιμα καθώς και η προοδευτική τους σκέψη άφησαν ανεξίτηλο στίγμα και καθορίζουν την ελληνική κοινωνία μέχρι και σήμερα. Επιπλέον, προσέφεραν πολλά για την ανάπτυξη της βιομηχανίας και της οικονομίας της χώρας, καθώς αποτέλεσαν φτηνό εργατικό δυναμικό. Πολλοί μάλιστα διακρίθηκαν στη πορεία, στον χώρο της επιστήμης της πολιτικής και της τέχνης.

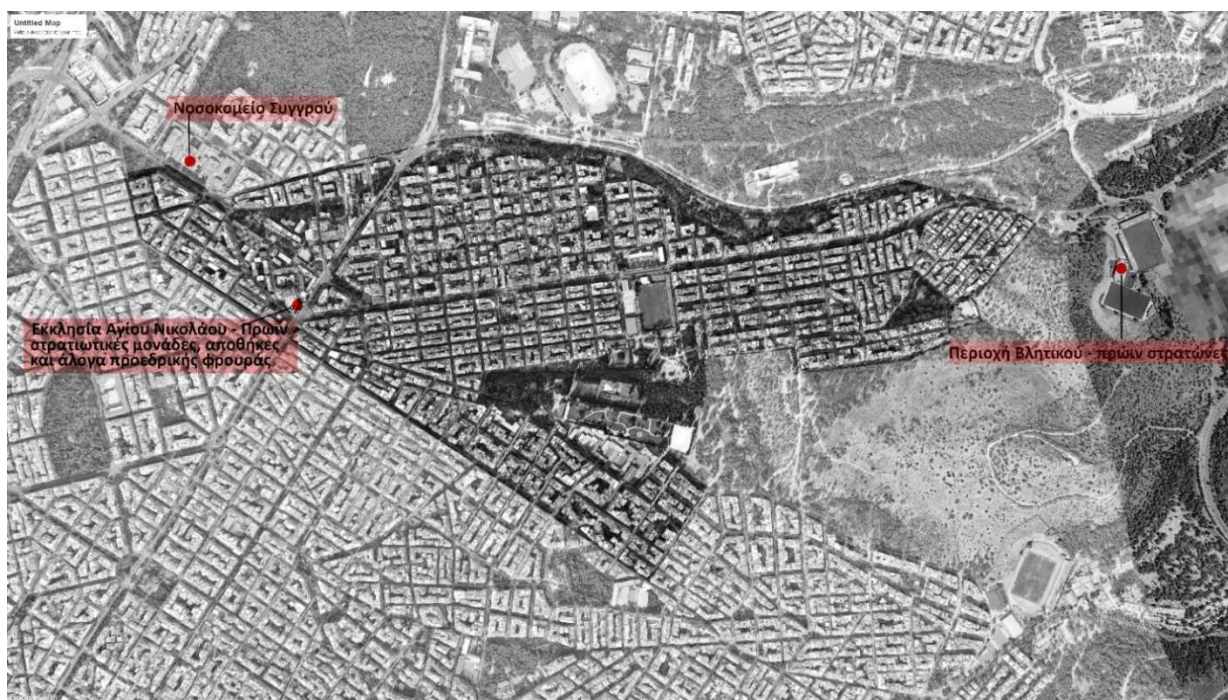
Σε κοινωνικό και πολιτικό επίπεδο οι πρόσφυγες αρχικά συνδέθηκαν με τον Βενιζέλο, καθώς στη συγκεκριμένη πολιτική συγκυρία της εποχής, ήταν ίσως η μόνη προοδευτική παράταξη με την οποία μπορούσαν να ταυτιστούν και στη συνέχεια και με το Κ.Κ.Ε. Στην πλειοψηφία τους ήταν αντιβασιλικοί, καθώς είχαν αποδώσει στον βασιλιά τον ξεριζωμό τους, πρωτοστατώντας μάλιστα και στο δημοψήφισμα του 1924 υπέρ της αβασίλευτης δημοκρατίας. Καταλυτικό ρολό ωστόσο έπαιξε και η συνολική στάση της παράταξης του βασιλιά, η οποία καλλιεργούσε μια ρατσιστική ρητορική απέναντί τους, απαξιώνοντας την ελληνικότητα τους και αποκαλώντας τους ακόμα και «τουρκόσπορους». Αποκορύφωμα της ακραίας

πολιτικής του βασιλιά, υπήρξε η ψήφιση του νόμου των διαβατηρίων, ο οποίος απαγόρευε ουσιαστικά την έλευση τους στη Ελλάδα. Η περιοχή της Καισαριανής όπως θα αναλύσουμε, αποτελεί ένα εξαιρετικό παράδειγμα προσφυγικής περιοχής στην οποία απεικονίζονται συμπυκνωμένα όλα τα στάδια της προσφυγικής ιστορίας.

Η περιοχή της Καισαριανής

Η Καισαριανή είναι αστική περιοχή και δήμος του κεντρικού τομέα Αθηνών. Βρίσκεται τρία χιλιόμετρα ανατολικά του κέντρου της Αθήνας, σε 130 μέτρα υψόμετρο, στις ΒΔ πλαγιές του Υμηττού. Συνορεύει βόρεια με τους δήμους Ζωγράφου και Αθηναίων, νότια με τον Δήμο Βύρωνα και Αθηναίων (Παγκράτι) και δυτικά πάλι με το δήμο Αθηναίων. Ανατολικά βρίσκεται το βουνό Υμηττός. Η συνολική έκταση του δήμου Καισαριανής, σήμερα, είναι 8.500 περίπου στρέμματα, από τα οποία τα 7.500 είναι ορεινή περιοχή και πράσινο και τα 1.000 κατοικημένοι και κοινόχρηστοι χώροι. Η πραγματική κατοικήσιμη έκταση, είναι 780 περίπου στρέμματα. Η Καισαριανή έχει σχήμα τριγωνικό και καλή ρυμοτομία, με βάση την κεντρική λεωφόρο Εθν. Αντιστάσεως και τις άλλες οριζόντιες και κάθετες οδούς προς αυτή (Σπ. Τζόκας 1998: 111). Ο πληθυσμός της, σύμφωνα με την απογραφή του 2011, ήταν 26.370 κάτοικοι (πηγή: ΕΛΣΤΑΤ 2011).

Πριν την εγκατάσταση των προσφύγων, η περιοχή της Καισαριανής δεν ήταν ιδιαίτερα θελκτική για κατοικία. Αποτελούνταν από έντονο βραχώδες ανάγλυφο, είχε πυκνή βλάστηση και ήταν αρκετά ερημική. Τη διέσχιζε το ποτάμι του Ηριδανού, γεγονός που είχε ως αποτέλεσμα την άφθονη βλάστηση στη περιοχή, καθώς υπήρχαν και πολλά ζώα όπως λύκοι, λαγοί, αλεπούδες κ.α. Είναι χαρακτηριστικό ότι στην απογραφή του 1920, όπου αναγνωρίστηκε ως οικισμός, απαριθμούσε 11 κατοίκους, εκ των οποίων ο ένας είναι μόνιμος. Το τμήμα αυτό της Καισαριανής, που δεν ήταν βοσκότοπος, αξιοποιούνταν κυρίως από το στρατό και το κράτος. Στη περιοχή του Αγίου Νικολάου υπήρχαν στρατιωτικές εγκαταστάσεις και αποθήκες, καθώς και στάβλοι με τα άλογα της ανακτορικής φρουράς. Δυτικά στη περιοχή προς την Αθήνα, υπήρχε το νοσοκομείο Συγγρού, το οποίο κτίστηκε το 1919 και χρησιμοποιήθηκε για θεραπεία ατόμων, που έπασχαν από αφροδίσια νοσήματα. Στην πάνω πλευρά της περιοχής, υπήρχε η στρατιωτική μονάδα χημικού πολέμου, ενώ στην περιοχή του Βλητικού σταθμού υπήρχαν στρατώνες (Σπ. Τζόκας 1998: 108).

(Απεικόνιση των προαναφερθέντων σημείων σε χάρτη σύγχρονης εποχής, πηγή: Google earth)

Από το 1917, με απόφαση του Υπουργείου Γεωργίας, η περιοχή της Καισαριανής χαρακτηρίστηκε αναδασωτέα, μαζί με άλλες ορεινές εκτάσεις του Υμηττού, που συνόρευαν με την Αθήνα. Τα σχέδια αυτά βέβαια, δεν υλοποιήθηκαν ποτέ μετά τις έκτακτες εξελίξεις της μικρασιατικής καταστροφής. Μετά την εγκατάσταση των προσφύγων σε αυτές τις περιοχές, το ποσοστό δασικής έκτασης από 70% που ήταν πριν το 1920 μειώθηκε στο 30% (Σπ. Τζόκας 1998: 110).

(Η Αθήνα από τον δρόμο της Καισαριανής 1919, πηγή: Μηχανή του χρόνου)

Τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της περιοχής, έπαιξαν σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωσή της Καισαριανής ως συνοικία και καθόρισαν τον χαρακτήρα της σε μεγάλο βαθμό. Αρχικά αναφορικά με την τοποθεσία, η περιοχή δεν ήταν εντελώς ξεκομμένη και απομακρυσμένη από το κέντρο της Αθήνας, αλλά ουσιαστικά συνόρευε με αυτό, γεγονός που προσέλκυσε τους πρόσφυγες, λόγω της πιθανής ενσωμάτωσης τους σε αυτό. Επιπλέον οι στρατιωτικές εγκαταστάσεις και τα δημόσια κτίρια που υπήρχαν στα όρια της περιοχής, θεωρήθηκε τότε, πως θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν ως πιθανά καταλύματα. Επιπρόσθετα, οι αντικειμενικές δυσκολίες της περιοχής, όπως το βραχώδες έδαφος, το ανάγλυφο, οι ανύπαρκτες υποδομές κ.α, φαίνεται πως έπαιξαν ρόλο στην ανάπτυξη χαρακτηριστικών των προσφύγων όπως, αλληλεγγύης, συμπόνιας, συμπάραστασης και αγωνιστικότητας. Παράλληλα η επαφή της περιοχής με την Αθήνα από τη μια πλευρά και με τον Υμηττό και την φυσική προστασία - καταφύγιο που προσέφερε το βουνό, από τη άλλη, βοήθησαν στην ανάπτυξη του αντιστασιακού αγώνα και του αντάρτικου στην περιοχή, στα χρόνια της κατοχής. Δεν είναι τυχαίο εξάλλου πως εκτός από προσφυγομάνα, η Καισαριανή χαρακτηρίστηκε και ως ανταρτομάνα ή ακόμα ως το Στάλινγκραντ της Ελλάδας.

Η προέλευση και ο χαρακτήρας των προσφύγων της Καισαριανής

Ο ιδιαίτερος χαρακτήρας και τα κοινά προβλήματα που είχαν σε μεγάλο βαθμό οι πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν στη Καισαριανή, καθόρισαν τον χαρακτήρα της και διατηρούν ζωντανές τις μνήμες του παρελθόντος, ακόμα και σήμερα. Η κοινή προέλευση, τα κοινά ήθη και έθιμα, η κοινή μοίρα, το πρόσφατο τραγικό παρελθόν αλλά και η νοσταλγία του, η πικρία του ξεριζωμού, η οργή απέναντι στη στάση του κράτους και της πολιτείας, δημιούργησαν ένα κράμα χαρακτηριστικών, τα οποία καθόρισαν και χάραξαν τον ιδιαίτερο χαρακτήρα Καισαριανής.

Οι περισσότεροι πρόσφυγες της Καισαριανής κατάγονταν από τα Βούρλα και το Σιβρισάρι της Μ. Ασίας. Περίπου 200-300 οικογένειες από τα Βούρλα και 63 από το Σιβρισάρι, ήταν οι πρώτοι που εγκαταστάθηκαν

στη περιοχή. Η περιοχή των Βουρλών μια από τις πιο ειρηνικές περιοχές τη Μ. Ασίας, ήταν ένα κομμάτι ελεύθερης Ελληνικής γης, με πληθυσμό 35.000 κατοίκων, εκ των οποίων οι 3.000 ήταν Τούρκοι. Οι Τούρκοι είχαν συνάψει φιλικές σχέσεις μαζί τους, επομένως δεν τους εμπόδιζαν να ζουν με τα ήθη και τα έθιμα τους. Η ελευθερία αυτή που είχαν στη πατρίδα τους, ήταν καθοριστική για την αντίδρασή τους σε κάθε μορφή καταπίεσης. Η νοοτροπία αυτή των Βουρλιωτών, όξυνε ακόμα περισσότερο την έννοια της ομοιογένειας, της συντροφικότητας και της αλληλεγγύης. Χαρακτηριστικά που δεν πρέπει να υποτιμήσει κάποιος, που θέλει να εξετάσει την περιοχή της Καισαριανής (Σπ. Τζόκας 1998:119). Τα κύρια επαγγέλματα με τα οποία απασχολούνταν οι Βουρλιώτες, ήταν αυτά που σχετίζονταν με τη γη. Οι κυριότερες ασχολίες ήταν η εξαγωγή σταφίδας, η βιοτεχνία, το εμπόριο. Επίσης ήταν ιδιοκτήτες αμπελιών (στα οποία κατά βάση χρησιμοποιούσαν εργάτες για τη καλλιέργεια), καθώς και αγρότες με ένα μικρό κομμάτι γης το οποίο καλλιεργούσαν (Σπ. Τζόκας 1998:121).

Σε πολιτικό και κοινωνικό επίπεδο, οι Βουρλιώτες, όπως εξάλλου και η πλειοψηφία των Μικρασιατών ήταν προοδευτικοί άνθρωποι με δημοκρατικά ανταντακλαστικά. Η μεγάλη ιδέα και ο αλυτρωτισμός που ταυτίστηκαν με το πρόσωπο του Βενιζέλου, τους είχαν στρέψει προς το κόμμα των φιλελεύθερων. Στη συνέχεια, ήρθε η πικρία και η οργή της μεγάλης καταστροφής και της εγκληματικής διαχείρισης της Μικρασιατικής Εκστρατείας, η οποία ξεκίνησε με τον Βενιζέλο, ολοκληρώθηκε όμως με τον βασιλιά, επομένως αυτός επωμίστηκε και τη μεγαλύτερη πολιτική φθορά της καταστροφής. Το παραπάνω γεγονός, σε συνδυασμό με την ακραία συντηρητική στάση της βασιλικής παράταξης προς τους πρόσφυγες, ενίσχυε όλο και περισσότερο την ταύτιση τους με το κόμμα των φιλελεύθερων. Η κυνική και απαθής στάση των μεγάλων δυνάμεων από την άλλη, τους έκανε να καταλάβουν τα συμφέροντα που παίζονται στην περιοχή σε βάρος τους, καλλιέργησαν έτσι βαθύτερα τα πατριωτικά τους χαρακτηριστικά και το αίσθημα ότι πρέπει να βασίζονται αποκλειστικά στις δυνάμεις τους. Η παραπάνω συνθήκη, οι κακουχίες που αντιμετώπισαν στην Ελλάδα, ο εμπαιγμός τους από όλες τις κυβερνήσεις και η συντηρητική στροφή του Βενιζέλου μετά το 1928, θα τους στρέψουν στην συνέχεια προς το Κ.Κ.Ε.

Η εγκατάσταση των προσφύγων στη Καισαριανή

Οι πρόσφυγες της Μ. Ασίας όταν έφθασαν στην Αθήνα, προσπάθησαν να στεγαστούν πρόχειρα, στήνοντας παράγκες και σκηνές, μετακινούμενοι από το ένα μέρος στο άλλο. Στην περιοχή της Καισαριανής, από τον Σεπτέμβριο του 1922 μέχρι τις αρχές του 1923, εκτιμάται ότι περίπου 8.000 πρόσφυγες από τα παράλια της Μ. Ασίας εγκαταστάθηκαν στη περιοχή της Καισαριανής. Οι περισσότεροι εξ' αυτών προέρχονταν από τη περιοχή Βουρλά ή Βρύουλα της Μ. Ασίας. Οι πρόσφυγες, όταν έφτασαν αρχικά στην Αθήνα, εγκαταστάθηκαν πρόχειρα σε σκηνές στη πλατεία Συντάγματος, προσδοκώντας βοήθεια. Από εκεί ένα μεγάλο μέρος με αρχηγό τον Βουρλιώτη ανθυπολοχαγό Νικόλαο Βαρκαντζή (Μπαρκάντζα), πήραν τις σκηνές τους και εγκαταστάθηκαν προσωρινά δίπλα στο νοσοκομείο Συγγρού. Αρχικά στήθηκαν ελάχιστες σκηνές, όμως ολοένα και έρχονταν περισσότερος κόσμος, έτσι ο καταυλισμός διευρύνονταν, λαμβάνοντας αρχικά την ονομασία «συνοικισμός Συγγρού». Αργότερα όμως με την επέκταση του προς τις όχθες του Ηριδανού ποταμού, έλαβε το οριστικό όνομα «Καισαριανή».(Σπ. Τζόκας 1998: 115)

(Οι πρώτες σκηνές εγκατάστασης, πηγή: Γ. Κουβάς 1996)

Η εγκατάσταση των προσφύγων στη Καισαριανή, όπως και σε άλλες προσφυγικές περιοχές φαίνεται τυχαία, όμως δεν είναι. Ο προσφυγικός πληθυσμός σε μεγάλο βαθμό, αντιμετωπίστηκε σαν ένα σύνολο αναξιοπαθούντων ατόμων που έχριζαν βοήθεια. Το κράτος φοβόταν τις πιθανές πολιτικές αναταραχές που θα προκαλούσε όλο αυτό το προσφυγικό κύμα, τόσο σε εκλογικό-πολιτικό επίπεδο όσο και σε κοινωνικό. Πάντα υπήρχαν τα σενάρια κοινωνικών αναταραχών και λαϊκών ξεσηκωμών τα οποία τρομοκρατούσαν το κράτος, για αυτό και φρόντισε οι προσφυγικοί οικισμοί να είναι όσο γίνεται απομονωμένοι, από το ζωτικό κέντρο και σε οπτική απομόνωση από αυτό. Ο κοινωνικός επιστήμονας και φιλόσοφος, Φρίντριχ Έγκελς έλεγε αναφορικά με αυτό το ζήτημα: «οι προλεταριακοί οικισμοί είναι κρυμμένοι από τα ευαίσθητα μάτια των συγχρόνων τους, όσο καιρό στέκονται στη θέση τους και όταν γκρεμίζονται η πολεοδομική αναβάθμιση εξαιρείται ακόμη και αν οι κάτοικοι τους μείνουν άστεγοι»(Φ. Έγκελς,1872)

Η οριοθέτηση των προσφύγων επηρεάζει και τον εκλογικό χάρτη της χώρας, εντείνοντας την πολιτική αντιπαλότητα των δυο κυριάρχων κόμματος. Από τη μια η παράταξη των φιλελεύθερων του Βενιζέλου, την οποία και υποστήριζε η συντριπτική πλειοψηφία των προσφύγων, προσπαθεί να αυξήσει τα εκλογικά της νούμερα διατηρώντας σταθερά τα εκλογικά σύνορα των περιφερειών και εισάγοντας σε αυτά τον νέο πληθυσμό. Ο συνοικισμός λοιπόν της Καισαριανής, μετά τα πρώτα αντίσκηνα, ανήκει στη διοικητική περιφέρεια της Αθηνάς και ψηφίζει τους φιλελευθέρους. Από την άλλη πλευρά, το λαϊκό κόμμα του Τσαλδάρη προσπαθεί να περιορίσει τα σύνορα της εκλογικής περιφέρειας και να αφήσει έξω τον προσφυγικό κόσμο. Αυτό θα το πετύχει μετέπειτα το 1934, δημιουργώντας δήμους και κοινότητες με αυθαίρετα όρια.

Στην αρχή ακόμα και οι ίδιοι θεωρούσαν ότι σε αυτό το μέρος βρίσκονται προσωρινά. Πίστευαν ότι θα επιστρέψουν ξανά στη πατρίδα τους ή ότι τουλάχιστον θα καταφέρουν να ενσωματωθούν στην Αθήνα. Δεν άργησαν όμως να συνειδητοποιήσουν ότι κανένα τέτοιο πλάνο δεν υπήρχε και ότι η προσωρινή τους

εγκατάσταση στη Καισαριανή σιγά σιγά γινόταν μόνιμη. Το κράτος και η κοινωνία από την άλλη δεν ήθελαν ή τουλάχιστον άργησαν να συνειδητοποιήσουν τη μονιμότητα των προσφύγων, για αυτό και όποια μέτρα πάρθηκαν ήταν πρόχειρα και καθυστερημένα. Τα προβλήματα στον συνοικισμό ήταν τεράστια, δεν υπήρχε καμία υποδομή καθώς η περιοχή ήταν εκτός σχεδίου πόλης. Η έλλειψη ύδρευσης, φωτισμού και αποχετευτικού συστήματος, σε συνδυασμό με τις πλημμύρες, που δημιουργούσε κάθε τόσο το ρεύμα του Ηριδανού (γνωστός ως Ντερές), καθιστούσε τη διαβίωση στην περιοχή άκρως ακατάλληλη και ανθυγιεινή. Στη πολιτεία πήρε σχεδόν ενάμιση χρόνο, μέχρι να αρχίσει να λαμβάνει τα πρώτα μέτρα για τη διασφάλιση μίας υποτυπώδους υποδομής.

(Η Καισαριανή τα πρώτα χρόνια της εγκατάστασης πηγή: Γ. Κουβάς 1996)

Στις 3 Μαρτίου του 1923 ιδρύεται το Ταμείο Περίθαλψης Προσφύγων (Τ.Π.Π.), το οποίο ήταν Νομικό Πρόσωπο Δημοσίου Δικαίου και είχε αυξημένες αρμοδιότητες. Σκοπός του ήταν η άμεση αντιμετώπιση των προσφυγικών προβλημάτων, παρακάμπτοντας τα εμπόδια της δημόσιας γραφειοκρατίας. Ενθαρρυντικό θεωρείται το γεγονός ότι στο διοικητικό συμβούλιο, προβλεπόταν και η εκπροσώπηση του προσφυγικού κόσμου. Το Μάιο του 1923 ξεκινούν μέσω του Τ.Π.Π. οι πρώτες εργασίες στη Καισαριανή οι οποίες περιλάμβαναν τη κατασκευή 500 ξύλινων παραπηγμάτων και 1000 πλινθόκτιστων δωματίων. Οι κατασκευές αυτές άρχιζαν από την ανατολική πλευρά προς τη λεωφόρο Υμηττού και κατέληγαν διπλά στο ρέμα του Ηριδανού προς την περιοχή της Πανεπιστημιούπολης.

Η περιοχή οργανωνόταν σε οικοδομικά τετράγωνα ίσου μεγέθους, τα οποία καλύπτονταν από πλινθόκτιστα σπίτια. Ένα τετράγωνο αποτελούνταν από 10-12 κατοικίες, στο κέντρο του οποίου υπήρχαν οι κοινές τουαλέτες – ένα ξύλο με μια τρύπα στη μέση, πάνω από έναν υποτυπώδες βόθρο που έτρεχε στον δρόμο,

όταν η περιοχή πλημμύριζε. Σχετικά με τις συνθήκες διαβίωσης στη περιοχή, και το γενικότερο κλίμα, η Δέσποινα Φωτεινού από το τετράγωνο 32 μας αναφέρει: «Από 4 μεγάλα σοκάκια μπαίνεις στο τετράγωνο. Τα σπίτια πλίνθινα, ένα δωμάτιο για 5-6 άτομα, κόπος και ιδρώτας για να χτιστούν, με τα χέρια τους τα κτίσανε. Από Μικρασία όλοι, Βούρλα, Σιβρισάρι, Κουκλουτζά, Σμύρνη. Πλίνθινα δωμάτια, το ένα διπλά στο άλλο, κεραμίδια που τον χειμώνα τρέχουν. Στην άκρη του τετραγώνου η βρύση, κάθε πρωί το ίδιο τροπάριο, οι τενεκέδες, ο ένας πίσω από τον άλλο περιμένουν να γεμίσουν για τη λάτρα της φαμίλιας. Στη μέση του τετραγώνου ήταν οι κοινόχρηστοι καμπινέδες. Τέσσερις καμπινέδες για διακόσιους και παραπάνω νομάτους. Ένα χαντάκι διέσχιζε το τετράγωνο, μια φορά στις τόσες το ασβέστωναν» (Σπ. Τζόκας, 1998, Καισαριανή φυσιογνωμία μιας πόλης, σελ. 127). Ο Γιάννης Κουβάς γραφεί στο βιβλίο του σχετικά με τα πλινθόκτιστα: «Τα πισσόχαρτα έσκιζαν με το παραμικρό αεράκι, οι σοβάδες έπεφταν κι οι χαραμάδες χάσκανε. Πάλι καλά. Αφού τους μάθανε να λένε μονάχα «δόξα το θεό» και τους άφηναν στο έλεος του!..»(Γ. Κουβάς 1996:26)

Αργότερα, στα τέλη του 1923, το Τ.Π.Π. κρίνεται ανεπαρκές για να καλύψει τις αυξημένες αρμοδιότητες του κράτους, μετά την έγκριση του προσφυγικού δανείου που είχε ζητήσει η Ελλάδα από τη κοινωνία των εθνών, για την αποκατάσταση των προσφύγων. Έτσι κρίνεται αναγκαία η σύσταση ενός νέου οργανισμού με αυξημένες αρμοδιότητες και ικανότητα, για τη διαχείριση των χρημάτων. Τον Μάιο του 1925 καταργείται το Τ.Π.Π. και ιδρύεται η Επιτροπή Αποκατάσταση Προσφύγων (Ε.Α.Π.). (Σπ. Τζόκας, 1998: 131)

Ο κύριος σκοπός της Ε.Α.Π. ήταν η οριστική και ουσιαστική αποκατάσταση του προσφυγικού κόσμου. Ο οργανισμός συνεργαζόταν με το ελληνικό κράτος, διέθετε όμως νομική αυτονομία στις κινήσεις του, είχε τη δυνατότητα να προχωρεί σε απευθείας κατασκευή κατοικιών σε έδαφος δημοσίου, με απαλλοτριώσεις που γίνονταν με συνοπτικές διαδικασίες. Ήταν ένας ευέλικτος οργανισμός με πολύ μεγάλο οικονομικό υπόβαθρο ο οποίος είχε τη δυνατότητα να συνδράμει ουσιαστικά στη προσφυγική αποκατάσταση. Ωστόσο και σε αυτή τη περίπτωση η στέγαση των προσφύγων συνέχισε να γίνεται με προχειρότητα. Οι κατασκευές εξακολουθούσαν να είναι δεύτερης ποιότητας και οι πρόσφυγες στεγάζονταν όπως-όπως σε αυτές. Τα πλινθόκτιστα, που κτίζονταν, αποτελούσαν κερδοφόρα επιχείρηση για τους εργολάβους, οι οποίοι, πέραν του ότι τα έκτιζαν με προχειρότητα, τα άφηναν και ανολοκλήρωτα, χωρίς πόρτες και παράθυρα, με αποτέλεσμα οι πρόσφυγες να αναγκάζονται να τα κλείσουν με πανιά. Παράλληλα με τα πλινθόκτιστα, κτίστηκαν και ορισμένες προσφυγικές πολυκατοικίες στα τέλη του 1920, διώροφες με παρόμοια διάταξη στο τετράγωνο, με δυο ορόφους και σκεπή από κεραμίδι. Η Δέσποινα Φωτεινού αναφέρει ότι, όσοι έμεναν σε αυτές, χαρακτηρίζονταν ως πλούσιοι, τονίζοντας έτσι τις συνθήκες που επικρατούσαν στα πλινθόκτιστα. Οι πολυκατοικίες αυτές θα αναπτυχτούν κατά μήκος του παλιού στρατιωτικού δρόμου και η Καισαριανή θα αναπτυχτεί μέχρι τη πλατεία και αργότερα μέχρι το σχολείο του Βενιζέλου.

Αργότερα, σε μια άλλη οικιστική φάση από το 1933 μέχρι το 1960, αναπτύσσεται το ανατολικό τμήμα της με μονώροφες ή διώροφες κατοικίες. Παράλληλα, σε όλο το λεκανοπέδιο, κτίζονται καλύτερες προσφυγικές πολυκατοικίες με προσεγμένη κατασκευή και σχεδιασμό. Τα τριώροφα και τετραώροφα αυτά κτίρια σε μορφή «μπλοκ» έρχονται και στην Καισαριανή και αντικαθιστούν πολλά από τα πλινθόκτιστα, δίνοντας στην περιοχή μια πιο αυστηρή και καθοριστική μορφή χωρίς πολλά περιθώρια για αλλαγές και παρεμβάσεις. Από αυτή τη φάση η περιοχή αρχίζει και παίρνει την οριστική μορφή που βλέπουμε και σήμερα – σε συνδυασμό με πολλές άλλες αλλαγές που ήρθαν στη μεταπολίτευση με τη διαδικασία της αντιπαροχής.

(Τα νεότερα προσφυγικά μπλοκ της Καισαριανής γύρω από τον Άγιο Νικόλαο, πηγή: Google earth)

Οι διεκδικήσεις των κατοικιών

Όσον αφορά την παραχώρηση των κατοικιών στους πρόσφυγες, αρχικά το Υπουργείο Πρόνοιας, ενέκρινε τη δωρεάν στέγαση τους, αλλά αργότερα το Ταμείο Περίθαλψης Προσφύγων προχώρησε στην είσπραξη συμβολικού ενοικίου. Μετέπειτα η Ε.Α.Π., τον Απρίλιο του 1924, εγκαινίασε ένα σύστημα εκμίσθωσης των κατοικιών, ενώ τον Ιούλιο του 1925 προχώρησε και σε ένα σύστημα πώλησης τους. Αυτό που προβλεπόταν από τους νόμους της εποχής ήταν, ότι κάθε οικογένεια έχει δικαίωμα να αποκτήσει κατοικία στους συνοικισμούς που κτίζει το Υπ. Πρόνοιας, εκτός αν είχε δικό της σπίτι. Η κατοικία εξοφλείται μέσα σε 15 χρόνια με άτοκες δόσεις αξίας του 70% της κατασκευής και του κόστους του οικοπέδου. Όταν κατατεθεί το 10% από το τίμημα, δίνεται προσωρινό παραχωρητήριο που αποτελεί τίτλο για την μεταγραφή της κυριότητας και τη εγγραφή υποθήκης από το δημόσιο. Το οριστικό παραχωρητήριο δίνεται μονάχα όταν εξοφληθεί όλο το ποσό. (Σπ. Τζόκας 1998: 137).

Η διαδικασία παραχώρησης των κατοικιών, που εγκαινίασε η Ε.Α.Π. το 1925, προκύπτει από την πρακτική της μερικής ανταποδοτικότητας. Το σύστημα αυτό δεν απέδωσε στη Καισαριανή ούτε σε άλλους προσφυγικούς οικισμούς, καθώς ήταν άδικο και μη ρεαλιστικό. Οι πρόσφυγες έχοντας χάσει όλη τους την περιουσία, ήταν αδύνατον να εξοφλήσουν έστω και μέρος των κατοικιών, ενώ ταυτόχρονα πάλευαν με αντίξοες συνθήκες διαβίωσης, παραμένοντας κοινωνικά αποκλεισμένοι και έρμια πολιτικών παιχνιδιών στα οποία εμπλέκεται τόσο η καταστροφή της Σμύρνης, όσο και η μετέπειτα διαχείριση με τη συνθήκη ανταλλαγής*. Με την συνθήκη της Λωζάννης, είχε υπογραφεί ταυτόχρονα και η σύμβαση εκτίμησης των εκατέρωθεν περιουσιών, σύμφωνα με την οποία το κράτος δεσμευόταν να αποζημιώσει τους πληγέντες πρόσφυγες με τα χρήματα που θα λάμβανε από τη διαφορά της αξίας των περιουσιών που ανταλλάχτηκαν.

Οι κάτοικοι της Καισαριανής οργάνωσαν επιτροπές, οι οποίες συμμετείχαν στα συμβούλια της Ε.Α.Π. , με στόχο η διανομή των κατοικιών να γίνεται με ποιο δίκαιο τρόπο. Κατάφεραν έτσι να συνταχθούν κατάλογοι και βεβαιώσεις, με βάση τις οποίες οι πρόσφυγες έπαιρναν σπίτια. Πέρα όμως από την οργάνωση τους σε

επιτροπές, οι κάτοικοι της Καισαριανής, όπως και άλλων συνοικιών, αντέδρασαν με δυναμικό τρόπο στην πολιτική των υπευθύνων φορέων, με βασικό επιχείρημα ότι το κράτος όφειλε να τους αποκαταστήσει δωρεάν, λόγω της συνθήκης ανταλλάξιμης περιουσίας. Ο προσφυγικός κόσμος έκανε κατάληψη στις κατοικίες και διεκδικούσε να παραχωρηθούν σε αυτόν δωρεάν. Οι καταλήψεις οδήγησαν σε έντονες συγκρούσεις και επεισόδια με την αστυνομία στον συνοικισμό. Μετά τις παρεμβάσεις του κρατικού μηχανισμού, οι βίαια καταληφθείσες οικίες στους άλλους προσφυγικούς οικισμούς, επανήλθαν στην Ε.Α.Π., ενώ αντίθετα στη Καισαριανή δεν κατάφεραν ποτέ να τις εκκενώσουν. Η πράξη αυτή αντίστασης, ήταν η πρώτη μιας σειράς που ακολούθησαν στη Καισαριανή.

Αγώνας για επέκταση του συνοικισμού

Στα τέλη της δεκαετίας του 1920 οι συνοικισμός της Καισαριανής απαρτιζόταν από 16.000 κατοίκους, οι οποίοι έμεναν σε μια μικρή πυκνοκατοικημένη περιοχή. Οι κάτοικοι άρχισαν να διαμαρτύρονται με βασικό αίτημα την εδαφική επέκταση του συνοικισμού και την αραίωση του πληθυσμού, ο οποίος πλήττονταν από κάθε επιδημιολογική νόσο και κυρίως από τη φυματίωση. Το αίτημα λοιπόν των κατοίκων, ήταν η απαλλοτρίωση της περιοχής που ξεκινούσε από το ύψος του Αγ. Νικολάου και έφτανε μέχρι τους πρόποδες του Υμηττού, αγκαλιάζοντας το σκοπευτήριο.

Οι διαμαρτυρίες όμως των κατοίκων, δεν επέφεραν ουσιαστικά αποτελέσματα. Η Ε.Α.Π. υποστήριζε ότι προκειμένου να διατεθούν τα οικοπέδα, έπρεπε να γίνει οικοδόμηση αυτών με έξοδα των προσφύγων, ενώ το Υπουργείο Υγιεινής το Σεπτέμβριο του 1928, ανακοινώνει ότι προκειμένου να πάρουν έκταση στην μη απαλλοτριωμένη περιοχή, έπρεπε να υποβάλουν στο υπουργείο τμήμα της λαϊκής τους κατοικίας και σχετική υπεύθυνη δήλωση. Το κράτος φαίνεται ότι δεν είχε την διάθεση να παραχωρήσει κανένα οικοπέδο χωρίς αντίτιμο, ενώ τα ταυτόχρονα προσπαθούσε να καταλαγιάσει την αγανάκτηση των προσφύγων μέσω γραφειοκρατικών λύσεων.

Η ανάγκη όμως των προσφύγων για επέκταση του συνοικισμού ολοένα και μεγάλωνε, επομένως μετά τις ειρηνικές τους διεκδικήσεις και αφού αξιοποίησαν και τις διάφορες επιτροπές που έφτιαξαν, προκειμένου να διεκδικήσουν την προς απαλλοτρίωση περιοχή, προσχωρούν σε δυναμικές κινητοποιήσεις κατάληψης του χώρου. Συγκεκριμένα έκοψαν μόνοι τους το συρματοπλέγμα που τους οριοθετούσε και κατέλαβαν την περιοχή προς το σκοπευτήριο, υποχρεώνοντας έτσι τη κυβέρνηση να την απαλλοτριώσει. Για δεύτερη φορά σε σύντομο χρονικό διάστημα οι κάτοικοι της Καισαριανής αξιοποιούν τη δύναμη τους και διεκδικούν τα αιτήματά τους. Η εφημερίδα «Προσφυγικός κόσμος» έγραψε στις 26 Μαΐου 1929 *«Σύμφωνα με τα πεπραγμένα της Ε.Α.Π., κατά τον μήνα Απρίλιο του 1929, το συμβούλιο ενέκρινε την κατασκευή 210 αστικών οικημάτων στην Καισαριανή και στον Υμηττό, για την αραίωση των ισάριθμων οικογενειών, μετοικούντων εντός ξύλινων παραγκών παρά την είσοδο του συνοικισμού Καισαριανής.»* (Σπ. Τζόκας 1998: 140)

Συνθήκες διαβίωσης στη Καισαριανή

Η συνθήκες διαβίωσης που επικρατούσαν στη Καισαριανή συμβαδίζουν λίγο πολύ με τις συνθήκες που επικρατούσαν και στους υπόλοιπους προσφυγικούς συνοικισμούς. Η στενότητα του χώρου, οι άθλιες κατασκευές και οι ανύπαρκτες υποδομές, δημιουργούσαν στην περιοχή ένα εξαιρετικά δύσκολο κλίμα διαβίωσης. Ωστόσο η γεωγραφική θέση της Καισαριανής πρόσφερε τουλάχιστον, καθαρό αέρα και μια επαφή με τη φύση, που ίσως λειτούργησε και ως κίνητρο για τους κατοίκους να παλέψουν για τη δημιουργία της συνοικίας.

Το βασικότερο πρόβλημα της περιοχής εκείνη την εποχή ήταν το ζήτημα της ύδρευσης του συνοικισμού. Η ποσότητα του νερού που υπήρχε στην περιοχή ήταν ανεπαρκής και δε κάλυπτε ούτε τις στοιχειώδεις ανάγκες των προσφύγων. Τα πρώτα χρόνια της εγκατάστασης τους έπαιρναν νερό από το λεγόμενο «βρυσάκι», που ήταν μια βρύση στην οδό Φορμίωνος, στο ύψος του Κάραβελ. Αργότερα όταν ο συνοικισμός άρχισε να επεκτείνεται, τοποθετήθηκαν βρύσες σε διάφορα σημεία. Το νερό όμως αυτό δεν ήταν πόσιμο και ο κόσμος έπρεπε να περιμένει στην ουρά για να πάρει μια καθορισμένη ποσότητα νερού, την οποία έλεγχε ο κλειδοκράτορας νερούλας που στεκόταν πάνω από τη βρύση (Σπ. Τζόκας, 1998: 163).

Έτσι, η ύδρευση του συνοικισμού με πόσιμο νερό, γινόταν κυρίως με βυτία του δήμου και τις ελλείψεις συμπλήρωναν οι υδροπώλες που το εμπορεύονταν. Η αξία του δοχείου κυμαίνονταν από ένα πενήνταράκι μέχρι μια δραχμή, με αποτέλεσμα πολύς κόσμος να αδυνατεί να το πληρώσει. Κατέφευγαν έτσι σε λύσεις που έθεταν σε κίνδυνο την υγεία τους, καθώς άνοιγαν λάκκους στο ρέμα της περιοχής και προσπαθούσαν να συλλέξουν λίγο νερό με το τενεκεδάκι τους. Χαρακτηριστικό της κατάστασης που επικρατούσε είναι το άρθρο που δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα «Ακρόπολις» (14 Σεπτεμβρίου 1929), με αφορμή την επίσκεψη του Δημάρχου Αθηναίων Σπύρου Μερκούρη στο συνοικισμό: *«Ο Δήμαρχος διεπίστωσε δε ότι η κατάσταση, υπό την οποίαν διαβιούν οι κάτοικοι τούτου του οικισμού, είναι τραγική. Το νερό, το οποίο διανέμεται εις τους κατοίκους, ανήρχετο μέχρι προ ολίγου καιρού εις 10 μόνο κυβικά μέτρα, τελευταίως δε ήρχισεν και αυτό να καταλίσκεται από τους εργολάβους, οι οποίοι κτίζουν νέας οικοδομάς. Τραγικώτερον, όμως παρουσιάζεται το ζήτημα των αποχωρητηρίων του συνοικισμού, τα οποία είναι ξύλινες παράγκες με ξύλινα πατώματα, κάτωθι των οποίων υπάρχουν ανοικτοί βόθροι. Αι εστίαι αυτά ακαθαρσίας, όχι μόνον μολύνουν με τα αναθυμιάσεις των, ολόκληρον τον συνοικισμόν, αλλά και αποτελούν παγίδας διά τους εισερχομένους εντός αυτών, λόγω του σαθρού των πατωμάτων. Τα περισσεύματα δε των βόθρων, μη έχοντας άλλοθεν διέξοδον εκχύνονται εις τας οδούς».* (Δήμος Καισαριανής)

Η κακή κατάσταση υδροδότησης στο συνοικισμό, παρέμενε αναλλοίωτη μέχρι και τα τέλη της δεκαετίας του 1920, παρά τις έντονες αντιδράσεις των κατοίκων. Στις 21 Αύγουστου 1927 η εφημερίδα «προσφυγικός κόσμος» αναφέρει: *«Από πολλού τοποθετηθήκαν σωλήνες στο συνοικισμό Καισαριανής δια την ύδρευσιν του. Έκτοτε, όμως εγκαταλείφθη πάσα εργασία. Αλλά είναι γνωστόν ότι μόνο με σωλήνες δεν είναι δυνατόν να ξεδιψάσουν οι κάτοικοι»*

Στο τέλος της δεκαετίας, το 1929, τοποθετήθηκαν κάποιες βρύσες στα σπίτια, το πρόβλημα όμως παρέμενε οξύτατο. Ο Δήμος της Καισαριανής, αποσπάται από το Δήμο Αθηνών το 1934 και στο δημοτικό συμβούλιο στις 17 Νοέμβριου του 1938, διαπιστώνεται ότι ο δήμος δαπανά ετησίως 400.000 δρχ. για την υδροδότηση των κατοίκων. Με τη λογική ότι δε μπορεί ο δήμος να επιβαρύνεται με την δαπάνη αυτή, επέβαλε στους κατοίκους αναδρομική πληρωμή από 1^η Απριλίου 1938, προσλαμβάνοντας και εισπράκτορες για την ομαλή εξόφληση των λογαριασμών. Η ουσιαστική αντιμετώπιση του προβλήματος έγινε 25 χρόνια μετά την εγκατάσταση των πρώτων προσφύγων, όταν το 1947 δημιουργήθηκε ένα νέο σύστημα ύδρευσης το οποίο εξυπηρετούσε ουσιαστικά την περιοχή.

Ένα άλλο εξαιρετικά σοβαρό ζήτημα που αντιμετώπιζε η περιοχή, ήταν η κατάσταση των δρόμων. Οι χωματόδρομοι που υπήρχαν στη περιοχή καθιστούσαν τη διαμονή αβίωτη, καθώς όταν έβρεχε πλημμύριζαν και πολλές περιοχές μετατρέπονταν σε λίμνες. Μαρτυρίες της άθλιας κατάστασης βρίσκουμε στην εφημερίδα «Προσφυγικός Κόσμος». Στις 30 Οκτωβρίου 1927 γράφει: *«Με την παραμικρή βροχή η Λεωφόρος Υμηττού, από του τέρματος του τραμ 12 μέχρι του συνοικισμού Καισαριανής, γίνεται τελείως αδιάβατος»* και στις 4 Δεκεμβρίου 1927: *«οι δρόμοι Ευτυχίδου, Χρεμωνίδου και η κατ' ευφημισμόν*

Λεωφόρος Γμηπτού γίνονται αδιάβατοι όταν βρέχει, γεμάτοι λάσπες και λακκούβες...». Ούτε το καλοκαίρι όμως η κατάσταση ήταν καλύτερη, καθώς οι χωμάτινοι δρόμοι έπνιγαν τον συνοικισμό στη σκόνη.

(Προσφυγικά Πλινθόκτιστα στη Καισαριανή)

Ενδεικτική του ύφους που είχαν οι αναφορές του Τύπου για την Καισαριανή, είναι η παρακάτω επιστολή κατοίκων της, που δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα *Παμπροσφυγική*, την περίοδο όπου στο γειτονικό Βύρωνα, εκτελούνταν έργα εξωραϊσμού. Η επιστολή αυτή παρουσιάζει παράλληλα πτυχές των διαφορών που βίωναν στην καθημερινότητά τους οι κάτοικοι των δύο συνοικιών: *«Δεν είμεθα γκρινιάρηδες, αλλά παραπονιάρηδες», όπως λέγει η παροιμία. Παρακολουθούμε, όχι με ζηλόφθονο μάτι, όσα ωραία και προοδευτικά έργα γίνονται στον γειτονικόν μας συνοικισμόν του Βύρωνος και διερωτώμεθα με πικρόν και πολύ δικαιολογημένον παράπονον. Άραγε, διατί ημείς τόσοσιν να μείνωμεν λησμονημένοι, ενώ πολλών πλείστων όσον επειγουσών αναγκών της θεραπείας έχει ανάγκην ο συνοικισμός μας; [...] Πότε επί τέλους θα σκεφθώσι και δι' ημάς, πότε θα μάθουν, ότι και εδώ κατοικούν τόσοσιν πτωχοί βιοπαλαισταί πρόσφυγες, οι οποίοι είνε δίκαιον να τύχωσι μιας καλλιτέρας τύχης.»* (*Παμπροσφυγική*, 8 Δεκεμβρίου 1927, από Σ. Τζόκας 1998) Οι δρόμοι παρέμειναν έτσι για πολλά χρόνια. Η κεντρική λεωφόρος του συνοικισμού, που ξεκινούσε από τον Άγιο Νικόλαο και έφτανε μέχρι το μοναστήρι, ασφαλτοστρώθηκε αρχικά μέχρι την πλατεία Αναγέννησης στα μέσα της δεκαετίας του 1930, οι περισσότεροι όμως δρόμοι ασφαλτοστρώθηκαν βαθμιαία από το 1950 και μετά.

Ένα ακόμα κρίσιμο πρόβλημα της περιοχής και σε άμεση συνάρτηση με τα προηγούμενα, ήταν οι συνθήκες υγιεινής. Η πυκνότητα του συνοικισμού και η έλλειψη στοιχειώδους υποδομής λειτουργούσαν σε βάρος της ποιότητας ζωής των κατοίκων. Οι συνθήκες διαβίωσης ήταν άκρως ακατάλληλες σε όλη τη περιοχή, ιδιαίτερα όμως στην περιοχή των παραπηγμάτων προς το ρέμα του Ηριδανού οι ακαθαρσίες, τα σκουπίδια,

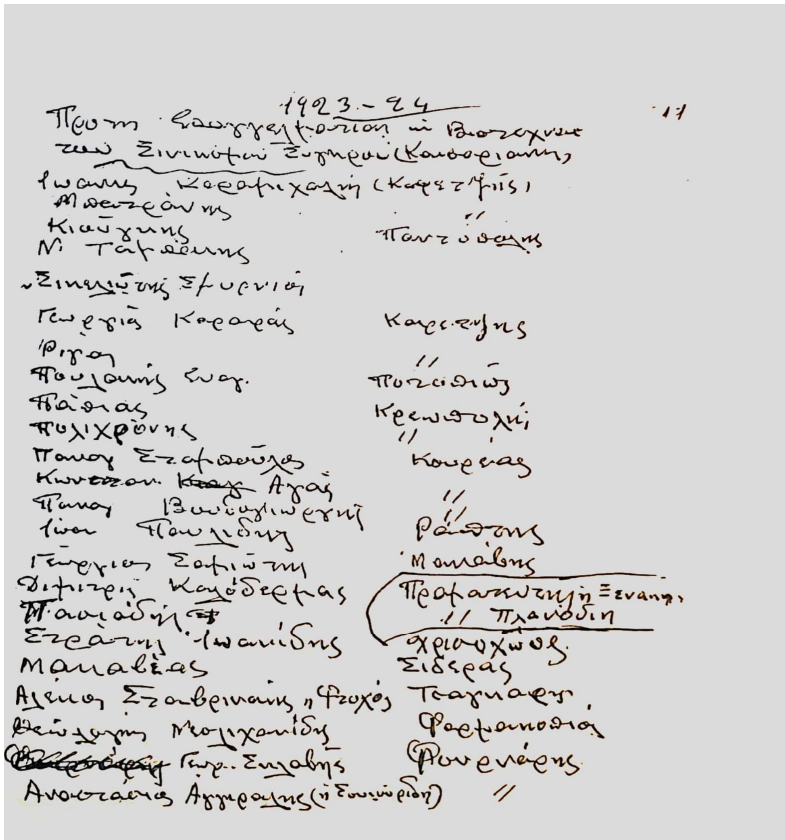

τα ράκη της ταπητουργίας, σε συνδυασμό με τις πλημμύρες στο ρέμα, καθιστούσαν αβίωτη την καθημερινότητα των κατοίκων. Παρόμοια εικόνα επικρατούσε και στο επάνω μέρος του συνοικισμού προς τον Υμηττό, καθώς υπήρχαν όγκοι σκουπιδιών. Στο σκηνικό αυτό προστίθεται και η συνύπαρξη με μικρά και μεγαλόσωμα ζώα, καθώς πολλοί κάτοικοι ήταν κτηνοτρόφοι και δεν είχε προβλεφθεί κάποιος χώρος – στάβλος, κάπως διαχωρισμένος από τις κατοικίες. Αυτή η κατάσταση, σε συνδυασμό με την ανυπαρξία στοιχειώδους υγειονομικής περίθαλψης, είχαν ως αποτέλεσμα την πυκνή εμφάνιση και μετάδοση ασθενειών, όπως η φυματίωση, τα εντερικά, η παράτυφος κ.α. Ειδικά η φυματίωση ήταν σε μεγάλη έξαρση στη περιοχή, σε βαθμό που η Αντιφυματική Εταιρία ζήτησε από τον δήμο να της παραχωρήσει το γήπεδο, για να μεταφέρει εκεί το αντιφυματικό της κέντρο για την αντιμετώπιση της κατάστασης.

Οικονομία - εργασία

Όπως προαναφέραμε η οικιστική αποκατάσταση των προσφύγων στη Καισαριανή έγινε καθυστερημένα και με πολλές ελλείψεις, γεγονός που δημιουργούσε πολλαπλά προβλήματα, στην οικονομική ζωή της περιοχής. Το κράτος δεν μερίμνησε για την εργασιακή αποκατάσταση των προσφύγων, ούτε και για το οικονομικό υπόβαθρο της περιοχής. Για χρόνια η Καισαριανή ήταν μια τενεκεδούπολη, η οποία αδυνατούσε να αναπτυχθεί, μιας και σε αυτές τις συνθήκες δεν ίσχυαν οι κανόνες της αγοράς. Δεν υπήρχε δηλαδή στη περιοχή, η δυνατότητα συσσώρευσης χρημάτων προκειμένου σταδιακά να υπάρξουν επενδύσεις και κατ' επέκταση οικονομική και εμπορική άνθηση. Τα μεροκάματα και τα χρήματα που έβγαζαν οι κάτοικοι, τα ξόδευαν αναγκαστικά σε άλλες περιοχές, κυρίως στο Παγκράτι, από όπου ψώνιζαν τα είδη που χρειαζόντουσαν, με αποτέλεσμα να μην μένουν χρήματα στη περιοχή και να παραμένει παραμελημένη. Παρά το γεγονός ότι οι πρόσφυγες είχαν και τις γνώσεις και το ταλέντο του εμπορίου, δεν υπήρχε η βοήθεια ώστε να το αναπτύξουν. Παράλληλα η Ελλάδα δεν είχε αναπτύξει ακόμα τη βιομηχανική της δραστηριότητα, με αποτέλεσμα το τεράστιο προσφυγικό κύμα να αυξήσει κατά μεγάλο βαθμό, τα ποσοστά ανεργίας.

Οι περισσότεροι κάτοικοι λοιπόν της περιοχής αναζητούσαν εργασία στη υπόλοιπη Αθήνα. Ενώ, στη πατρίδα τους μπορεί να είχαν περιουσίες και επιχειρήσεις, στην Ελλάδα το μόνο που μπορούσαν να προσφέρουν ήταν η εργατική τους δύναμη, κάνοντας χειρωνακτικές εργασίες και σκόρπια μεροκάματα. Πολλοί από τους πρόσφυγες δούλεψαν σαν λιμενεργάτες στον Πειραιά και άλλοι ως οικοδόμοι, τόσο στα έργα της περιοχής τους, όσο και στη υπόλοιπη Αθήνα. Δεν ξεχνούσαν όμως και την ενασχόληση με τη γη που για αρκετούς, ήταν το βασικό επάγγελμα στο παρελθόν. Παρά τις ακατάλληλες συνθήκες στη περιοχή, πολλοί κατάφεραν να συντηρήσουν μικρές εκτάσεις από καλλιέργειες και μικρούς βοσκότοπους. Πέρα όμως από τα παραπάνω επαγγέλματα, που αφορούν τον κύριο όγκο του προσφυγικού πληθυσμού υπήρξαν και αλλά. Ορισμένοι ήταν πηγαδάδες, άλλοι ήταν παλιατζήδες, φορτοεκφορτωτές στη ψαραγορά, κάποιοι λίγοι ψαράδες, άλλοι πλανόδιοι μανάβηδες, γαλατάδες, ραφτάδες, ενώ αρκετές γυναίκες δούλευαν ως μοδίστρες και οικιακοί βοηθοί. Η εργασία των προσφύγων και η σταδιακή αύξηση του πληθυσμού συνέβαλαν σιγά σιγά, στη δημιουργία των πρώτων επιχειρήσεων στη περιοχή. Συμφώνα με το αρχείο του Βουρλιώτη Παναγιώτη Σταμπούλου, τα πρώτα καταστήματα ήταν καφενεία, παντοπωλεία, κρεοπωλεία, σιδεράδικα, τσαγκαράδικα, φαρμακεία, φούρνοι και κουρεία, ενώ σταδιακά εμφανιστήκαν και αλλά (Σπ. Τζόκας 1998).

(Αρχείο του Π. Σταμπούλου για τα επαγγέλματα στη Καισαριανή το 1923-1924)

Εν κατακλείδι οι πρόσφυγες με τον ερχομό τους στην Ελλάδα, ουσιαστικά ξεκίνησαν από το μηδέν τη ζωή τους, καθώς από τα μεσαία οικονομικά στρώματα στα οποία βρίσκονταν οι περισσότεροι, βρέθηκαν στις χαμηλότερες κοινωνικές τάξεις. Ο λαός της Καισαριανής αντιμετώπισε πολύ δύσκολες συνθήκες από τη στιγμή που ήρθε. Πέρα από τις ρατσιστικές συμπεριφορές, που δέχτηκε από τη κοινωνία, αντιμετωπίστηκε και με απαξιωτικό τρόπο από το κράτος. Οι άνθρωποι αυτοί βασίστηκαν σε μεγάλο βαθμό στις δικές τους δυνάμεις, στη συντροφικότητα τους και στην προσωπική τους εργασία, προκειμένου να στήσουν το συνοικισμό τους. Οι συνθήκες και οι δυσκολίες αφήνουν ανεξίτηλο στίγμα στον χαρακτήρα των προσφύγων και της περιοχής, καθορίζοντας τη στάση τους στις μελλοντικές πολιτικές εξελίξεις και το ρόλο τους στην κοινωνία. Επίσης η μετακίνηση τους στις άλλες περιοχές της Αθήνας για εργασία, αργότερα στα χρόνια της κατοχής, βοήθησε στη μετάδοση των ιδεών της αντιστασιακής δράσης, στη κρυφή μεταφορά αντιστασιακού οπλισμού και ειδών πρώτης ανάγκης, καθώς και στα διάφορα σαμποτάζ.

Κεφάλαιο 2

Σε αυτό το κεφάλαιο μελετάμε την συνοικία της Καισαριανής, κατά τη διάρκεια της κατοχικής περιόδου, καθώς και για το διάστημα που ακολούθησε, αυτό των Δεκεμβριανών. Η πείνα, ο λιμός, η μαύρη αγορά, η αντιστασιακή δράση και οι ένοπλες συγκρούσεις, είναι ορισμένα από τα βασικότερα χαρακτηριστικά που σημάδεψαν τη συγκεκριμένη περίοδο. Η Καισαριανή κάθε άλλο παρά ανέγγιχτη, βγήκε από αυτή τη περιπέτεια, η χρονική περίοδος 1941-1944 σημάδεψε την φυσιογνωμία και την μνήμη της περιοχής. Έχει αξία να μελετηθούν οι διάφορες πτυχές αυτής τη περιόδου, καθώς μας βοηθούν να κατανοήσουμε σε βάθος τον χαρακτήρα της συνοικίας, αλλά και των κατοίκων που ζουν σε αυτή. Ανιχνεύοντας τη συλλογική μνήμη στο σήμερα, θα δούμε ότι έχει σε μεγάλο βαθμό διαμορφωθεί από αυτή την ιστορική περίοδο. Ονόματα δρόμων, μνημεία, εκδηλώσεις και προφορικές μαρτυρίες, έχουν αναφορά σε αυτή τη περίοδο. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχουν και οι αναπαραστάσεις και οι μνήμες των ανθρώπων από τότε. Βασική πηγή πληροφοριών για αυτό το κεφάλαιο, αποτέλεσε το βιβλίο του Μενέλαου Χαραλαμπίδη «Η εμπειρία της κατοχής και της αντίστασης στην Αθήνα», καθώς και ο ιστορικός περίπατος μαζί του που αναφερόταν στη περίοδο των Δεκεμβριανών.

Η Καισαριανή στην περίοδο της κατοχής

Μετά το ξέσπασμα του Β΄ Παγκοσμίου πολέμου (Ιστορικό πλαίσιο Β Παγκοσμίου Πολέμου παραπομπή σελ. 65) , η Ελλάδα τον Απρίλιο του 1941, δέχεται την επίθεση των Γερμανών. Από το 1941 μέχρι το 1944 η Ελλάδα τίθεται υπό γερμανική κατοχή (Ιστορική αναδρομή κατοχής παραπομπή) . Μέσα σε αυτά τα χρόνια η χώρα βίωσε τραγικές στιγμές, οι οποίες αποτέλεσαν ένα αυτοτελή μνημονικό τόπο μέσα στην ιστορία. Ο λιμός, οι εκτελέσεις, οι μαζικοί θάνατοι, οι μάχες και οι συγκρούσεις χαρακτήρισαν την περίοδο της κατοχής αλλά και την συνοικία της Καισαριανής.

Η συμμετοχή των κατοίκων της Καισαριανής στην εθνική αντίσταση αποτελεί βασικό γνώρισμα της ιστορίας της περιοχής, γεγονός που τη συμπεριέλαβε και στις μαρτυρικές γειτονιές της Αθήνας. Οι κάτοικοι της, συμμετείχαν σε αντιστασιακές οργανώσεις, έπαιρναν μέρος στις μαζικές διαδηλώσεις στους δρόμους της Αθήνας, αλλά και στις αιματηρές μάχες που διεξάγονταν μέσα στη συνοικία, κατά τη διάρκεια της κατοχής.

Στη Καισαριανή αλλά και στις άλλες ανατολικές συνοικίες, δούλευαν επί κατοχής, ασταμάτητα, τέσσερα τυπογραφεία και αμέτρητοι πολύγرافοι, που τύπωναν τις προκηρύξεις, παράνομες εφημερίδες καθώς και τα «τρικ» που σκορπίζονταν στις γειτονιές. Η Καισαριανή δέχθηκε σοβαρά πλήγματα από του ξένους κατακτητές και από τις εγχώριες οργανωμένες ομάδες των συνεργατών τους. Κατά την διάρκεια της κατοχής, δόθηκαν πολλές μάχες, υπήρξαν πολλές απώλειες ανθρωπίνων ζωών από τις κακουχίες και από εκτελέσεις, καθώς και πολλές συλλήψεις και εξορίες (Σπ. Τζόκας 1998: 239). Τη συνοικία αυτή επέλεξαν οι κατακτητές για να εκτελούν τους αντιστασιακούς αγωνιστές, με σκοπό να τρομοκρατήσουν και να κάμψουν το ηθικό των κατοίκων της. Άνδρες, γυναίκες και παιδιά, οργανώνονταν στις γραμμές του Ε.Α.Μ. (Εθνικού Απελευθερωτικού Μετώπου) της Ε.Π.Ο.Ν. (Εθνικής Πανελλαδικής Οργάνωσης Νεολαίας) και του Ε.Λ.Α.Σ. (Εθνικού Λαϊκού Απελευθερωτικού Στρατού). Στην Καισαριανή ο Άρης Βελουχιώτης, οργάνωσε την πρώτη σύσκεψη για το ξεκίνημα της αντίστασης, μιλώντας για τη σημασία του ενόπλου αγώνα.

Για την κατάσταση που επικρατούσε κατά την διάρκεια της κατοχής στην περιοχή της Καισαριανής, γλαφυρά μας περιγράφει ο Γ. Κουβάς (στο Τζόκας 1998:241): *“Κατοχή 1941 - 44 σημαίνει : Λοιμός - πείνα (τρώγονται τα πάντα, άλογα, γαϊδούρια, χελώνες, γάτες κ.λπ.)- πεθαμένοι στους δρόμους - λάκκοι αράδα στα νεκροταφεία - με καροτσάκια τους νεκρούς- δελτίο για μπομπούτα - καραντίνα - καταστροφή των δασών για καυσόξυλα - καροτσάκια στην αράδα - θαλασσοβρεγμένο αλεύρι - κουκουτσάλευρο, μαύρη αγορά,*

σαλταδόροι, ψάξιμο στα σκουπίδια για φαγώσιμο - αντίσταση, αγώνας ύπαρξης για επιβίωση, ΕΑΜ, ΕΛΑΣ, μπλόκα, εκτελέσεις, προδότες, ρουφιάνοι, κουκουλοφόροι, συνεργάτες των κατακτητών, τάγματα ασφαλείας”.

Η εμπειρία του κατοχικού λιμού

Η περίοδος των πρώτων μηνών της στρατιωτικής κατοχής της Αθήνας, χαρακτηρίστηκε από τη συνεχή μείωση των διατροφικών αποθεμάτων, μέχρι την εξάντλησή τους, η οποία οδήγησε στο λιμό του χειμώνα 1941-1942. Το πρώτο σημαντικό πλήγμα στην επάρκεια της αθηναϊκής αγοράς σε προϊόντα, προκλήθηκε από το μαζικό κύμα κατανάλωσης που εκδηλώθηκε τις τελευταίες εβδομάδες πριν την κατάληψη της πόλης από το γερμανικό στρατό. Οι εικόνες πείνας και εξαθλίωσης που επικρατούσαν στη πόλη, ήταν τραγικές. Ο θάνατος ήταν ένα καθημερινό θέαμα. Κάθε πρωί φορεία, μάζευαν τους νεκρούς από τους δρόμους της πόλης. Παιδιά, άντρες και γυναίκες βρίσκονταν στα όρια της σωματικής κατάρρευσης, αναζητώντας καθημερινά μια ελάχιστη ποσότητα φαγητού για να επιβιώσουν. Ο φόβος για τον θάνατο είχε κυριαρχήσει στη ψυχολογία των λαϊκών στρωμάτων, καθιστώντας τους ανθρώπους για αρκετούς μήνες σε αδράνεια και καθυστερώντας έτσι την εκδήλωση οποιασδήποτε αντιστασιακής δράσης. Στις ακραίες αυτές συνθήκες πολλά ηθικά, βιολογικά και ψυχολογικά όρια εξαντλήθηκαν για πρώτη φορά σε μαζική κλίμακα. Το σοκ ήταν τόσο έντονο, που «η πείνα» αποτελεί έναν αυτόνομο μνημονικό τόπο, μέσα σε αυτόν της κατοχής.

Δεν ήταν όμως μόνο η έλλειψη τροφής που έφερε τα καταστροφικά αποτελέσματα του λιμού. Η ραγδαία επιδείνωση της επισιτιστικής κατάστασης στην Αθήνα, συντελέστηκε σε ένα πολλαπλά βεβαρημένο περιβάλλον. Οι επιτάξεις οχημάτων και οι τεράστιες ελλείψεις σε καύσιμα, καταπονούσαν καθημερινά τους κατοίκους, οι οποίοι έπρεπε να καλύπτουν μεγάλες αποστάσεις με τα πόδια. Το γεγονός αυτό ίσχυε και για αυτούς της Καισαριανής, που όπως έχουμε αναφέρει, δούλευαν σε περιοχές πολύ μακριά από την δική τους. Σύμφωνα με μελέτες για το φαινόμενο του λιμού στην Αθήνα και τον Πειραιά, ο αριθμός των δηλωθέντων θανάτων που μπορεί να αποδοθεί σε αυτόν, υπολογίζεται στις 40.000 - 45.000. Τα θύματα σε Βύρωνα και Καισαριανή ήταν 150, μέχρι το Νοέμβριο του 1941. Από τον Νοέμβριο του 1941, η ραγδαία επιδείνωση του επισιτιστικού προβλήματος, σε συνδυασμό με την έναρξη της λειτουργίας παιδικών και μαθητικών συσσιτίων, μετέβαλε την εικόνα ως προς τις πληθυσμιακές ομάδες που έπληττε ο λιμός. (Μ. Χαραλαμπίδης 2011:103)

Από την έναρξη έως και τη ύφεση του λιμού την άνοιξη του 1942, το τμήμα του πληθυσμού που έφερε με διαφορά τις μεγαλύτερες απώλειες, ήταν αυτό που ανήκε στην ηλικιακή ομάδα άνω των 60 ετών. Αντίθετα η ηλικιακή ομάδα 20-45 ετών, σημείωσε στις ανατολικές συνοικίες σχετικά μικρές απώλειες, οι οποίες στη μεγάλη τους πλειοψηφία οφείλονταν στην έξαρση της φυματίωσης, λόγω της κακής επισιτιστικής κατάστασης. Το επτάμηνο από το Νοέμβριο του 1941 έως και τον Απρίλιο του 1942, πέθαναν από πείνα 327 άτομα στην Καισαριανή. Το ίδιο χρονικό διάστημα, πέθαναν άλλα 380, λόγω της έξαρσης καρδιακών και εντερικών νοσημάτων, της φυματίωσης, της πνευμονίας, της βρογχίτιδας και άλλων ασθενειών, που σχετιζόνταν με τον επισιτισμό (Μ. Χαραλαμπίδης 2011:103).

Ο λιμός έπληξε ολόκληρη την πόλη όχι όμως με οριζόντιο τρόπο, καθώς, οι προσφυγικές και οι περιοχές με τα λαϊκότερα στρώματα, επλήγησαν περισσότερο. Ήδη πριν την κατάληψη της Αθήνας από τα στρατεύματα του άξονα, ένα τμήμα των κατοίκων της Καισαριανής, αντιμετώπιζε σημαντικό πρόβλημα επιβίωσης. Η οικονομική αδυναμία και η ύπαρξη μεγάλου αριθμού οικογενειών που συντηρούνταν από τα πενιχρά εισοδήματα των χήρων γυναικών, που είχαν χάσει τους άνδρες τους κατά τη διάρκεια της μικρασιατικής καταστροφής, είχαν ως αποτέλεσμα ένα τμήμα του πληθυσμού να συντηρείται από τα λαϊκά συσσίτια του

Π.Ι.Κ.Π.Α. και τα μαθητικά συσσίτια του δήμου. (Νίκος Σάμιος 1995:62). Ο λιμός «χτύπησε» κυρίως το τμήμα της συνοικίας όπου υπήρχαν ακόμη προσφυγικά παραπήγματα, όπως στην περιοχή γύρω από το ναό του Αγίου Νικολάου, την περιοχή της Δεξαμενής (όπου σήμερα βρίσκεται το δημαρχείο της Καισαριανής). Συγκεκριμένα υπήρξαν 46 νεκροί των παρατηγημάτων στην περιοχή των Πευκακίων, 39 της οδού Βρυουλών, 32 της οδού Αλεξανδρουπόλεως (σήμερα Ηρώων Πολυτεχνείου) και οι 16 της μικρής οδού Ταντάλου (σήμερα Τζων Κέννεντυ) την στιγμή που στην περιοχή ο πληθυσμός δεν ξεπερνούσε τους 16.000 (Μ. Χαραλαμπίδης 2011:106).

Σχετικά με την εικόνα που επικρατούσε στους δρόμους της πόλης ο Φ. Σκούρας γράφει: *«Επίσης και οι τρόποι καλής συμπεριφοράς χαθήκαν. Στο δρόμο και παντού, γυναίκες και άντρες μασάνε, ροκανίζουν, γλύφουνε, ρουφάνε, σφουγγίζονται, ρεύονται με απάθεια και αξιοπρέπεια. Η πείνα και η στέρηση, φάγανε και τη λεπτότητα και τη ντροπή. Όλοι τείνουν προς ένα, πώς να γεμίσουν το στομάχι. Τι θα του ρίξουν μέσα και με τι τρόπο, δεν εξετάζεται [...] Τρώμε ότι βρούμε, όπως το βρούμε, καθαρό, ξινό, σάπιο, βρώμικο, αποκρουστικό, κι όμως ζούμε»* (Φ. Σκούρας, Α. Χατζηδήμος, Α. Καλούτσης και Γ. Παπαδημητρίου 1991, 264).

(Αθηναίοι ψάχνουν για τρόφιμα στα σκουπίδια, 1942. Προσωπική συλλογή Ιάσωνα Χανδρινού, πηγή: <https://www.occupation-memories.org>)

Η μαύρη αγορά

Ένα επακόλουθο μετά το ξέσπασμα του λιμού και τις τόσο μεγάλες ελλείψεις ειδών πρώτης ανάγκης, ήταν ότι αρκετοί θέλησαν να βγάλουν κέρδος απ' αυτή την κατάσταση και έτσι δημιουργήθηκε η μαύρη αγορά. Σύμφωνα με τον οικονομολόγο Σταύρο Θωμαδάκη (στο Μ. Χαραλαμπίδης 2011:111), ως μαύρη αγορά μπορεί να οριστεί το «σύστημα αγοράς με βάση την προσφορά και τη ζήτηση που δεν ελέγχεται από τις κρατικές αρχές ή τον παρεμβατισμό και που καταλήγει στον καθορισμό τιμών «ελεύθερης αγοράς» για διάφορα είδη». Είναι δηλαδή η αγορά εκείνη που δεν ελέγχεται, ούτε ρυθμίζεται από κρατικούς φορείς ή τράπεζες, αλλά αντίθετα καθορίζεται από τους ιδιώτες εμπόρους, οι οποίοι καθορίζουν τις τιμές με τους δικούς τους όρους.

Η μαύρη αγορά στην Ελλάδα, αναπτύχθηκε παράλληλα με την δράση των κατακτητών και σε συνεργασία με αυτούς. Άνθρωποι οι οποίοι εκμεταλλεύτηκαν την επαγγελματική τους ιδιότητα (πχ εμπόριο), την οικονομική τους επιφάνεια ή τις γνωριμίες και τις σχέσεις τους με τους κατακτητές, κατάφεραν να προμηθεύονται μεγάλες ποσότητες αγαθών, από τα δίκτυα παραγωγής και διακίνησης που ελέγχαν οι Γερμανοί. Αυτές τις ποσότητες τις αποθήκευαν σε παράνομες αποθήκες, διαθέτοντας τις υστέρα στο κοινό, σε πολύ υψηλές τιμές μαύρης αγοράς (Μ. Χαραλαμπίδης 2011:113). Σύμφωνα με τον Στ. Θωμαδάκη (Μ. Χαραλαμπίδης 2011:114), «τον Νοέμβριο του 1942, η πραγματική (αποπληθωρισμένη) τιμή ήταν 22 φορές υψηλότερη εκείνης του 1940»

Το μεγαλύτερο πρόβλημα της μαύρης αγοράς εμφανίστηκε κυρίως στα αστικά κέντρα, πλήττοντας τα λαϊκότερα στρώματα και κυρίως αυτά που εξαρτιόνταν άμεσα από την εισοδηματική πολιτική του κράτους. Άμεσα όμως, επλήγησαν και οι εργαζόμενοι στο κλάδο της μικρομεσαίας βιοτεχνίας και των εμπορικών επιχειρήσεων, οι οποίοι βρέθηκαν άνεργοι. Αυτό το γεγονός επηρέασε και την περιοχή της Καισαριανής, η οποία απαρτιζόταν από πολλούς εργάτες και μικροεπαγγελματίες. Ωστόσο η καλλιέργεια μικρών εκτάσεων γης και η κάποια εκτροφή ζώων που υπήρχε στη περιοχή, κυρίως για οικιακή κατανάλωση, βοήθησε ίσως εν μέρει την κατάσταση.

Σε πολλές συνοικίες της Αθήνας και ιδιαίτερα στη Καισαριανή, όπου σημαντική ήταν ήδη από το μεσοπόλεμο η ενασχόληση των κατοίκων με το πλανόδιο εμπόριο, δημιουργήθηκαν δίκτυα αγορών. Σε αυτές τις αγορές οι κάτοικοι μπορούσαν να προμηθευτούν μικρές ποσότητες τροφίμων, σε τιμές κατώτερες συνήθως της μαύρης αγοράς που κυριαρχούσε στο κέντρο της πόλης. Οι έμποροι των ανατολικών συνοικιών αξιοποίησαν τα δίκτυα στην αγορά, που εκμεταλλεύονταν και πριν τον πόλεμο.

Ακόμη και στις πιο δύσκολες περιόδους, μπορούσαν να προμηθεύονται προϊόντα απ' ευθείας από τους παραγωγούς των Μεσογείων και τους λαχανόκηπους των βορείων προαστίων, τα οποία μεταπουλούσαν στις ανατολικές συνοικίες όπου έμεναν. Τόσο οι συγκυριακές και κατά γειτονίες, όσο και η μόνιμη παράνομη αγορά της Καισαριανής, τροφοδοτούνταν από τα δίκτυα, στα οποία εμπλέκονταν κάτοικοι από όλες τις ανατολικές συνοικίες. Η μαζική απασχόληση για παράδειγμα των κατοίκων στο λιμάνι του Πειραιά και σε διάφορες επιταγμένες από τους κατακτητές παραγωγικές μονάδες ή η εργασία των γυναικών στα επιταγμένα νοσοκομεία, τους εξασφάλιζε την απαραίτητη εγγύτητα στο διατροφικό απόθεμα, το οποίο συχνά έκλεβαν, προμηθεύοντας τους αυτοσχέδιους πάγκους των αγορών (Μ. Χαραλαμπίδης 2011:123).

Η περιπέτεια του λιμού έφερε τα πάνω κάτω στις κοινωνικές ιεραρχίες και στις οικονομικές τάξεις. Πολλές πλούσιες οικογένειες μέσα στην κατοχή έβλεπαν τα κέρδη τους να μειώνονται κατακόρυφα, ενώ από την άλλη, άνθρωποι από λαϊκά στρώματα, όπως οι έμποροι, οι παντοπώληδες, οι παραγωγοί κ.α. μετατράπηκαν σε μαυραγορίτες και βρεθήκαν να καρπώνονται πολύ ψηλά κέρδη. Τα επαγγέλματα που σχετίζονταν με την αγορά, ήταν πολύ καλύτερα αμειβόμενα από τα υπαλληλικά επαγγέλματα. Ένας πλανόδιος μανάβης είχε περισσότερες πιθανότητες επιβίωσης από ένα υπάλληλο υπουργείου.

Ο μικρότερος βαθμός εξάρτησης του εργατικού δυναμικού των προσφυγικών συνοικιών από την εισοδηματική πολιτική της κυβέρνησης, επέτρεψε στους κατοίκους τους, μέσα από την έντονη κινητικότητα τους και την εγγύτητά τους στην αγορά, να μειώσουν τις ανθρώπινες απώλειες από τον λιμό. Συγκεκριμένα σύμφωνα με την Ευγενία Μπουρνόβα, (Μ. Χαραλαμπίδης 2011:135) η Καισαριανή φαίνεται να έχει κατά τη διάρκεια του κατοχικού λιμού, κατά πολύ μικρότερη αύξηση των ποσοστών θνησιμότητας σε σχέση με πιο εύπορους δήμους. Σε δήμους όπως αυτόν του Νέου Φαλήρου, η θνησιμότητα επταπλασιάστηκε, ενώ στην Καισαριανή τριπλασιάστηκε το 1942, σε σχέση με τα αντίστοιχα ποσοστά του 1940. Το γεγονός αυτό, θα μπορούσαμε να πούμε ότι βοήθησε στο να αναπτύξουν αυτές οι περιοχές αργότερα τις πρώτες

αντιστασιακές ομάδες, μιας και ο λιμός δεν τους είχε επηρεάσει ψυχικά και σωματικά όσο άλλες περιοχές, καθιστώντας τις, παντελώς αδύναμες να αντιδράσουν. Ο Γιόζεφ Γκαίμπελς (Joseph Goebbels) τον Φεβρουάριο του 1942 (Μ. Χαραλαμπίδης 2011:143) έγραψε στο ημερολόγιό του «οι κάτοικοι των κατεχόμενων περιοχών είναι βουτηγμένοι στις υλικές έγνοιες. Η πείνα και το κρύο είναι στην ημερήσια διάταξη. Άνθρωποι που η μοίρα τους έχει χτυπήσει τόσο σκληρά, σε γενικές γραμμές δεν κάνουν επαναστάσεις».

Από τον λιμό στην αντίσταση

Όπως ειπώθηκε παραπάνω ο λιμός ήταν μια από τις σκληρότερες φάσεις της κατοχικής περιόδου, κατά την οποία οι Αθηναίοι έφτασαν σε τέτοια ψυχική και σωματική εξάντληση, που για μήνες δεν υπήρχε στη πόλη η στοιχειώδης αντίδραση απέναντι στις κακουχίες της κατοχής. Η αίσθηση της περιόδου καταγράφεται ξεκάθαρα στην αφήγηση του δεύτερου Γραμματέα της ΕΠΟΝ Υμηττού, Νίκου Παπαδόπουλου (Μ. Χαραλαμπίδης 2011:144) : *«Ήτανε όλοι ανεξαιρέτως φυλακισμένοι σε μια φυλακή που οι πόρτες ήταν ανοικτές. Επειδή ήξεραν ότι όπου και αν πάνε, δεν τους περιμένει τίποτα διαφορετικό από κείνο το ολέθριο το οποίο βιώνουμε, μέσα σε αυτή την φυλακή με τις ανοικτές πόρτες. Είχανε λουμπενοποιηθεί πια, είχαν εξαθλιωθεί. Νομίζω ότι το πρώτο έργο το οποίο κατάφερε να πετύχει η αντίσταση ήταν να εμψυχώσει τον κόσμο και να τον ξεκολλήσει από αυτή τη μοιρολατρική αποδοχή της μοίρας του, η οποία τον οδηγεί στο θάνατο με τον χειρότερο τρόπο. Αυτό μπήκε σιγά - σιγά στη συνείδηση των ανθρώπων.»*

Το 1942 λοιπόν οι πρώτες αντιστασιακές ομάδες κάνουν αισθητή την παρουσία τους στην πρωτεύουσα. Η δράση και η αντίσταση ήταν η έμπρακτη αποτύπωση, της απόφασης ορισμένων ανθρώπων να σπάσουν τη νεκρική σιγή και τη μοιρολατρία. Η επιλογή της δράσης από την απραξία, οφειλόταν πολλές φορές στη δυνατότητα που παρείχε η αντίσταση στα μέλη της, να ξεπεράσουν τις ψυχολογικές επιπτώσεις που ασκούσε πάνω τους η τρομοκρατία της πείνας και η άσκηση βίας από τις δυνάμεις κατοχής. Όσα άτομα εντάχθηκαν στην οργανωμένη αντίσταση, δεν είχαν απλά βιώσει την εμπειρία της κατοχής, αλλά είχαν συγκροτηθεί ως υποκείμενα μέσω αυτής.

Η νεολαία ήταν αυτή που πρώτη αγκάλιασε έμπρακτα την αντιστασιακή δράση. Για τους νέους οι δράσεις αυτές, ήταν το πέρασμα από την απελπισία στην ελπίδα. Η δυνατότητα να γνωρίζεις και εν μέρει, να ελέγχεις τον κίνδυνο που σε διατρέχει, η έξοδος από τη μοιρολατρία και την αναμονή, η ένταξη σε μια παράνομη συλλογικότητα, η επαφή με άλλα άτομα με κοινές επιδιώξεις και οράματα, αποτέλεσαν μερικούς από τους παράγοντες που τους προσέδωσαν λυτρωτικό χαρακτήρα. Στην αφήγηση της Αναΐδας Τσακίριδου - Νικηφοράκη, μέλος της νεολαίας ΕΠΟΝ (Μ. Χαραλαμπίδης 2011:146), καταγράφεται ίσως το βασικό κίνητρο που ώθησε τους νέους να ενταχθούν στην οργανωμένη αντίσταση: *«Εγώ είχα μανία μ' αυτά τα συνεργεία [...] Με απασχολούσε τι θα κάνουμε το βράδυ. Γιατί με ενδιέφερε πάρα πολύ να δράσουμε, να κάνουμε. Μ' έτρωγε εμένα [...] Εμένα με ενδιέφερε η δράση [...] Εδώ που τα λέμε δεν είχαμε ούτε διασκέδαση, ψυχαγωγία. Τι είχαμε τότε. Φτάνει που πεινούσαμε. Ήταν μια διέξοδος κιάλας. Εμένα τουλάχιστον με γέμιζε αυτό το πράγμα. Ήθελα να φεύγω απ' το σπίτι μου, να μην είμαι εκεί.»*

Οι πρώτες αντιστασιακές πρακτικές

Μία από τις πρώτες και αμεσότερες αντιστασιακές πρακτικές, που ανέπτυξαν οι οργανώσεις απέναντι στον κατοχικό λιμό, ήταν αυτή της κλοπής. Οι διάφορες επιταγμένες από τους κατακτητές μονάδες παραγωγής, ήταν οι πρώτοι στόχοι αντιστασιακών ομάδων, από όπου έκλεβαν την παραγωγή. Οι αντιστασιακές οργανώσεις, αναζητούσαν άτομα ικανά να εκτελέσουν ενέργειες σαμποτάζ κατά της παραγωγής. Η έντονη κινητικότητα των κατοίκων της Καισαριανής στην Αθήνα, λόγω της φύσης των επαγγελματιών τους, αλλά και

η εξοικείωση τους με την φτώχεια και την περιπέτεια, τους άνοιξε τον δρόμο προς την δράση και την αντίσταση. Η κλοπή, ως πρακτική ικανοποίησης των προσωπικών αναγκών, νομιμοποιούνταν στο πλαίσιο του αγώνα για επιβίωση, αλλά παράλληλα, ενταγμένη στο αντιστασιακό της πλαίσιο, αποκτούσε διπλή νομιμοποίηση και ως πράξη αντίστασης, απέναντι στον κατακτητή. Αυτή η μετάθεση ή σύγχυση των ορίων νόμιμου και παράνομου, ευνόησε, σε επίπεδο αντιλήψεων, την ανάπτυξη της παράνομης αντιστασιακής δράσης, δίνοντας πολιτική διάσταση στον όρο παρανομία.

Τα συσσίτια αποτέλεσαν ένα ακόμα πεδίο ανάπτυξης της αντιστασιακής δράσης, μέσω του οποίου οι αντιστασιακές οργανώσεις άρχισαν να έρχονται ακόμα πιο κοντά στον λαό και να νομιμοποιούν όλο και περισσότερο την ύπαρξη τους. Το ζήτημα της διαχείρισης των τροφίμων, υπήρξε πεδίο διαμάχης ανάμεσα στο κράτος και την οργανωμένη αντίσταση, για το ποιος θα ελέγξει τον τρόπο διανομής της και για το ποιες κοινωνικές ομάδες θα επωφεληθούν από αυτή (Μαργαρίτης, 1993: 175-178). Χαρακτηριστικό είναι μάλιστα ότι οι πρώτες αντιστασιακές εκδηλώσεις στο κέντρο της Αθηνάς, είχαν ως κύριο αίτημα τη επίλυση του επισιτιστικού ζητήματος.

Άρχισαν λοιπόν να οργώνονται στην πόλη τα πρώτα συσσίτια από διάφορους φορείς, κρατικούς και μη. Η διαχείριση όμως των συσσιτίων παρουσίαζε διάφορα προβλήματα. Πολλοί ήταν εκείνοι που προσπάθησαν να βγουν κερδισμένοι, μέσω της εμπλοκής τους σε αυτά, καθώς αποτέλεσαν πεδία δράσεις καταχραστών που συνδέονταν με τη μαύρη αγορά. Ο Αλέξανδρος Ζάννας (Ζάννας, 1964, σελ.18) καταγγέλλει: «*Η κατάσταση των Κρατικών Συσσιτίων ήταν τραγική. Οι 25.000 μερίδες που διένεμαν ημερησίως ήταν σταγόνα σε ωκεανό, αλλά και αυτές δεν πήγαιναν εκεί που έπρεπε να φθάσουν. Έλεγχος και οργάνωσις δεν υπήρχε [...] Ολόκληρο το Δ. Συμβούλιο των Κυριών αυτού του συσσιτίου όχι μόνον εσιτίζετο προσωπικώς αλλά και οικογενειακώς. Γνωστές Κυρίες δικαιολογούσαν για τα σπίτια τους ημερησίως 15-18 μερίδες εκάστη*». Αν εξετάσουμε τη συγκύρια της περιόδου, θα διαπιστώσουμε ότι ένα πιάτο φαγητού ισοδυναμούσε με μια ανθρώπινη ζωή, επομένως η κατάχρηση έστω και μιας μερίδας φαγητού ήταν εγκληματική πράξη.

Η εικόνα διαφθοράς που παρουσίαζε η λειτουργία των συσσιτίων ενεργοποίησε τα μέλη του ΕΑΜ, με στόχο την ανάληψη της διαχείρισής τους. Η απαξίωση των κρατικών συσσιτίων στις συνειδήσεις των κατοίκων των ανατολικών συνοικιών, αποτέλεσε ευκαιρία για την ανάδειξη του ΕΑΜ ως του μοναδικού φορέα που μπορούσε να προσφέρει τις υπηρεσίες του στο λαό, προωθώντας παράλληλα την αντιστασιακή του πολιτική (Μ. Χαραλαμπίδης 2011:155).

Την άνοιξη του 1942, λειτούργησε στην Καισαριανή συσσίτιο, υπό την πρωτοβουλία της Ρόζας Ιμβριώτη (Ελληνίδα παιδαγωγός, πρωτοπόρος της ειδικής εκπαίδευσης, με πλούσια κοινωνική και αντιστασιακή δράση και σύμβολο του φεμινιστικού κινήματος) στο κτίριο του πρότυπου σχολείου, που σήμερα φέρει το όνομα της. Ο θετικός αντίκτυπος που είχε η δημιουργία συσσιτίου στο Πρότυπο Ειδικό Σχολείο, σε αντιδιαστολή με τη διεφθαρμένη εικόνα που παρουσίαζαν τα συσσίτια του κράτους, έκανε τους κατοίκους της Καισαριανής και των γύρω προσφυγικών συνοικισμών, να εμπιστευτούν τους ανθρώπους που συνδέονταν με την αντιστασιακή δράση. Τα συσσίτια αυτά βεβαίως λειτούργησαν και ως πεδία πολιτικής ζύμωσης, αλλά και ως εστίες σύνδεσης των κατοίκων με τον αντιστασιακό αγώνα. Παράλληλα συμφώνα με τις μαρτυρίες του αντιστασιακού αγωνιστή και μέλους του ΕΑΜ Στέλιου Ζεμένου, το ΕΑΜ οργάνωνε εφόδους σε σπίτια, αποθήκες και μέρη που γνώριζε ότι υπήρχαν συσσωρευμένες μεγάλες ποσότητες φαγητού και τις έπαιρνε μοιράζοντας τις στον κόσμο. (πηγή: Ντοκιμαντέρ, «οι Παρτιζάνοι των Αθηνών»)

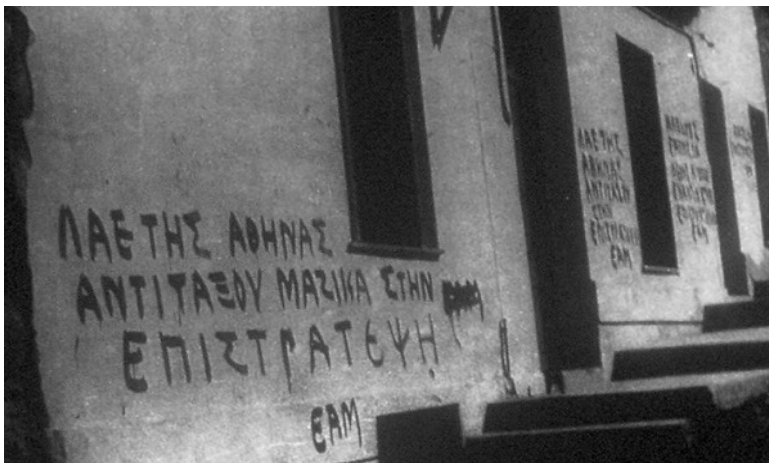

(Στο κέντρο η Ρόζα Ιμβριώτη με τους μαθητές της, πηγή: Εφημερίδα Ριζοσπάστης 17.5.2015)

Το «χωνί» ήταν μια ακόμα καθιερωμένη δράση των αντιστασιακών οργανώσεων, η οποία είχε μεγάλη απήχηση στις ανατολικές συνοικίες. Το «χωνί» ήταν ένας μεταλλικός ή τις περισσότερες φορές χάρτινος αυτοσχέδιος τηλεβόας. Μέσα από αυτόν, ανακοινώνονταν νέα από τα εξωτερικά και εσωτερικά πολιτικά και στρατιωτικά μέτωπα, αποφάσεις, δράσεις, αλλά και ειδοποιήσεις προς τους κατοίκους, για τις υπό εξέλιξη επιχειρήσεις των σωμάτων ασφαλείας κατά των συνοικιών. Η ενασχόληση με θέματα που αφορούσαν τις συνοικιακές εξελίξεις και η εγγύτητα του μέσου αυτού, με τον κόσμο που ήταν ο αποδέκτης της πληροφόρησης, του έδωσαν τον χαρακτήρα ενός άτυπου θεσμού ενημέρωσης. Συνήθως το «χωνί» έβγαινε σε ώρες αιχμής σε κομβικό σημείο της συνοικίας, προκειμένου να ακούγεται όσο το δυνατόν από περισσότερο κόσμο και συνήθως με συνοδεία περιφρούρησης.

Η αναγραφή συνθημάτων ήταν η πρώτη μορφή αντιστασιακής δράσης, που γνώρισαν οι περισσότεροι νέοι. Η αρχή έγινε με κιμωλίες και κραγιόνια, με ομάδες δύο ή τριών ατόμων που έγραφαν αυτοσχέδια συνθήματα χωρίς περιφρούρηση. Όσο περνούσε ο καιρός αυτές οι δράσεις γίνονταν όλο και πιο οργανωμένα. Τα συνθήματα άρχισαν να καθορίζονται από τις διάφορες οργανώσεις και γινόντουσαν πιο συγκεκριμένα και πολιτικά ορθά, καθώς οι διάφορες ομάδες που τα έγραφαν έβγαιναν πιο συγκροτημένα και στοχευμένα στον δρόμο.

Μια άλλη αντίστοιχη μορφή αντιστασιακής πρακτικής, ήταν το μοίρασμα προκηρύξεων και «τρικ» στους δρόμους της συνοικίας. Αργότερα ακολούθησαν και πιο ριζοσπαστικές πρακτικές, όπως αυτές των σαμποτάζ, των δολοφονικών επιθέσεων, έως και ένοπλες συγκρούσεις με τους κατακτητές. (πηγή: Ντοκιμαντέρ οι Παρτιζάνοι των Αθηνών).

(Συνθήματα σε τοίχο τη Αθηνάς, πηγή: Μηχανή του χρόνου)

Η ανάπτυξη του ΕΑΜ στις ανατολικές συνοικίες

Οι πρώτοι αντιστασιακοί πυρήνες στις ανατολικές συνοικίες, ενεργοποιήθηκαν με την είσοδο των γερμανικών στρατευμάτων στην Αθήνα. Λίγες μόλις ημέρες μετά, σημειώθηκαν οι πρώτες κινήσεις για τη δημιουργία των παράνομων μηχανισμών, που θα λειτουργούσαν ως βάση ανάπτυξης του αντιστασιακού κινήματος στις συνοικίες αυτές. Τα μέλη του ΚΚΕ που έφτασαν στην Αθήνα από τους τόπους εξορίας, επεδίωξαν να αποκτήσουν επαφές με τις ανεξάρτητες ομάδες κομμουνιστών, που διέφυγαν των διωγμών της δικτατορίας του Μεταξά.

Στην Καισαριανή στις 15 Μαΐου του 1941, ο Θανάσης Κλάρας, μετέπειτα γνωστός ως Άρης Βελουχιώτης συγκέντρωσε δώδεκα μέλη αντιστασιακής οργάνωσης και έκανε λόγο για την αναγκαιότητα της αντίστασης και της ένοπλης σύγκρουσης. Παράλληλα ενεργοποιήθηκε στη περιοχή και η «ομάδα των διανοομένων», με επικεφαλής το φοιτητή Νομικής Κώστα Μακαρώνα (μετέπειτα καπετάνιο συντάγματος του ΕΛΑΣ Αθήνας), η οποία είχε ως στόχο, την πολιτική συγκρότηση των νέων. Τον Νοέμβριο του 1941, δημιουργείται η Τομεακή Επιτροπή του ΕΑΜ των ανατολικών συνοικιών. Τα οξυμένα αυτά αντανακλαστικά που έδειξε η Καισαριανή και οι υπόλοιπες ανατολικές συνοικίες, προδικάζουν την σημαντική αντιστασιακή δράση που ανέπτυξαν μέσα στη κατοχή (Μ. Χαραλαμπίδης 2011:272).

Ο ταξικός παράγοντας που υπήρχε στην οργάνωση των προπολεμικών αντιφασιστικών ομάδων, άρχισε σιγά σιγά να υποχωρεί, και τη θέση του καταλάμβανε αυτός του πατριωτικού αισθήματος. Ενδεικτικό είναι ότι τα πρόσωπα που συγκρότησαν τις πρώτες αντιστασιακές ομάδες του ΕΑΜ στις ανατολικές συνοικίες, προέρχονταν από διάφορες κοινωνικές τάξεις, καθώς σε αυτές συμμετείχαν εργάτες, φοιτητές, ελεύθεροι επαγγελματίες, δημόσιοι και ιδιωτικοί υπάλληλοι, έμποροι και στρατιωτικοί. Το μίσος κατά του κατακτητή και το αίσθημα της απελευθέρωσης, ήταν ο κύριος παράγοντας που συσπείρωνε όλες τις αντιστασιακές ιδέες και οδήγησε ανθρώπους από διάφορα κοινωνικά στρώματα, να οργανωθούν στους κόλπους του ΕΑΜ.

Σημαντικό βέβαια για την γρήγορη ανάπτυξη του ΕΑΜ στην περιοχή, ήταν η ευρεία και αβίαστη αποδοχή του από τους κατοίκους. Από την πρώτη κιόλας κατοχική περίοδο, που στιγματίστηκε από την εμφάνιση του λιμού, το ΕΑΜ συνδέθηκε άμεσα με τον αγώνα εναντίον στην πείνα και στον θάνατο με κεντρικό σύνθημα «Κανένας νεκρός από πεινά». Ο Μ. Χαραλαμπίδης (2011:279) επισημαίνει ότι η δράση του ΕΑΜ στη Καισαριανή, δεν πρέπει να αναγνωστεί ως μια εκ του μηδενός δημιουργία, ή ως ένα καλοστημένο σχέδιο της ηγεσίας του ΕΑΜ που διοχετεύτηκε στη περιοχή. Υπήρχε από πριν ο αυθόρμητος αγώνας του κόσμου για επιβίωση, ο οποίος συνδέθηκε και τροφοδοτήθηκε από το ΕΑΜ, σε μια πιο συγκροτημένη και πολιτική βάση. Σε ένα περιβάλλον όπου κυριαρχούσε η αυτενέργεια των κατοίκων στην προσπάθειά τους να επιβιώσουν, το ΕΑΜ κατάφερε να διοχετεύσει τον ατομικό αγώνα σε συλλογικές μορφές διεκδίκησης. Μάλιστα το γεγονός ότι τα μέλη του ΕΑΜ ήταν και κάτοικοι του συνοικισμού, συγγενικά πρόσωπα, φίλοι ή γείτονες, έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην γρήγορη κοινωνική νομομοποίηση που απέκτησε. Η σύνδεση του αγώνα της επιβίωσης με τον αντιστασιακό, εισήγαγε τους κατοίκους στην αντιστασιακή δράση μέσα από γνώριμες πρακτικές, μέσα από τρόπους με τους οποίους ήταν εξοικειωμένοι.

(Το «ΕΑΜ» που είχε αναγράψει στη πλαγιά του Υμηττού προς τις ανατολικές συνοικίες. Εικονογράφηση: Γιάννης Αντωνόπουλος)

Οι νέοι στην αντίσταση

Η νεολαία από την αρχή κιόλας της αντίστασης έδειξε ιδιαίτερα ενεργή δράση και συμμετοχή στις αντιστασιακές οργανώσεις. Η ΕΠΟΝ (Ενιαία Πανελλαδική Οργάνωση Νέων) ήταν η οργάνωση που απευθυνόταν στους νέους. Με την είσοδο των οργανώσεων του ΕΑΜ στις ανατολικές συνοικίες η δράση και η στρατολόγηση στην ΕΠΟΝ εντατικοποιήθηκε αισθητά. Η διάδοση της αντιστασιακής σκέψης στους χώρους όπου εργάζονταν ή σπούδαζαν οι νέοι ή στους χώρους κατοικίας τους, είχε άμεση επίπτωση στην ανάπτυξη του αντιστασιακού αγώνα, καθώς και στην αντιστασιακή δράση που αποκτούσαν.

Μέσα στη συνοικία της Καισαριανής η πλέον διαδεδομένη πρακτική στρατολόγησης ήταν αυτή της πρόσβασης στις μεγάλες παρέες που δημιουργούσαν οι νέοι. Ο τρόπος που ήταν διαμορφωμένες οι προσφυγικές κατοικίες, οι οποίες είχαν λιτό εξοπλισμό, περιορισμένα δωμάτια για πολυμελής οικογένειες και η στενότητα του χώρου, οδηγούσε τους κατοίκους και ιδιαίτερα τους νέους να περνούν τον περισσότερο χρόνο εκτός των οικείων τους. Οι πλατείες και οι αλάνες ήταν γεμάτες από παρέες νέων παιδιών και εφήβων. Υπήρχαν επομένως συγκεκριμένοι νέοι, ορισμένοι από την ΕΠΟΝ, οι οποίοι

αναλάμβαναν την πρώτη φάση πολιτικοποίησης των φίλων τους, οργανώνοντας πολλές φορές τις ίδιες τους τις παρέες. Η απήχηση της αντίστασης στους νέους ήταν τόσο μεγάλη που η ΕΠΟΝ του βου Τομέα, που αφορούσε τις ανατολικές συνοικίες, τον Αύγουστο του 1943 απαριθμούσε 9.949 μέλη (Μ. Χαραλαμπίδης 2011:412). Ο Γραμματέας του βου Τομέα της ΕΠΟΝ Αθήνας, Μιχάλης Λιαρούτσος, ήταν ένας από τους ανθρώπους που γνώριζε πολύ καλά τις πρακτικές στρατολόγησης «Οι άνθρωποι τότε μένανε στις γειτονιές [...] δεν υπήρχαν καφετέριες, καφενεία. Ιδίως η νεολαία ήτανε στις γειτονιές μέσα. Περισσότεροι δρόμοι ήταν χωματόδρομοι, αυτοκίνητα λίγα κι έκανε παρέες, σε κάτι σκαλάκια ή τραγουδούσανε και τα λοιπά. Έτσι και πετύχαινες έναν από κει που ήταν επικεφαλής της παρέας, όλη η παρέα έμπαινε στην οργάνωση [...] Δεν έφευγαν από δω να πάνε [...] Ήταν μες στη γειτονιά.» (Μ. Χαραλαμπίδης 2011:162)

Δεν είναι τυχαίο που η νέα γενιά έδειξε τέτοια προθυμία να ενταχτεί στην αντίσταση. Οι νέοι ανέκαθεν είχαν χαρακτηριστικά αμφισβήτησης και αντίδρασης, σε συνδυασμό όμως ότι ήταν δεύτερης γενιάς προσφυγές, μεγαλωμένοι εξαρχής στον συνοικισμό της Καισαριανής λειτούργησε ενισχυτικά προς την οργάνωση τους. Οι περισσότεροι από αυτούς ήταν μαθητές ή εργάτες, οι οποίοι έβλεπαν το μέλλον τους αβέβαιο και χωρίς προοπτική. Η συντριπτική πλειοψηφία των παιδιών είχε γεννηθεί στη φτώχεια, αναγκάζονταν έτσι να δουλεύουν από πολύ νεαρές ηλικίες για να βοηθήσουν τις οικογένειες τους. Οι συνθήκες αυτές με τις οποίες είχαν μεγαλώσει, λειτούργησαν ενισχυτικά ως προς την ένταξη τους στην αντίσταση.

Η γειτονιά έπαιξε και αυτή καθοριστικό ρόλο στην διεύρυνση του αντιστασιακού αγώνα. Κάθε παρέα είχε ως σημείο αναφοράς συγκεκριμένα τμήματα και στέκια στις γειτονιές, με αυτό τον τρόπο η συλλογικότητα της παρέας συνδεόταν με αυτή της γειτονιάς. Ιδιαίτερα γειτονιές όπως αυτές της Καισαριανής, και κυρίως της Άνω, ήταν αρκετά μακριά από την εποπτεία του κατακτητή, επομένως η όποια δράση εκεί δεν γινόταν εύκολα αντιληπτή. Σε αυτούς τους χώρους οι νέοι ανέπτυξαν τις πρώτες τους αντιστασιακές πρακτικές, μέσα σε χώρους που τους ήταν οικείοι, που γνώριζαν τους κατοίκους τους και ήξεραν σπιθαμή προς σπιθαμή την χωροταξία τους. Οι πρώτες τους δράσεις ήταν δράσεις όπως το σκόρπισμα προκηρύξεων, η εγγραφή συνθημάτων, τα τραγούδια και η ανακοινώσεις με το «χωνί».

(Παρέλαση νέων για τα τρίχρονα του ΕΑΜ στην Καισαριανή,, πηγή: αρχείο Τσακιράκη)

(Αφίσα της εποχής για την ΕΠΟΝ, πηγή: ert.gr)

Ο μετασηματισμός της αντιστασιακής δράσης

Το δεύτερο εξάμηνο του 1943, το κλίμα στην κατοχική Αθήνα είχε αλλάξει σε σχέση με τις προηγούμενες κατοχικές χρονιές. Οι νίκες που σημείωναν οι σύμμαχοι, σε συνδυασμό με της αλλεπάλληλες ήττες των Γερμανών στο ανατολικό μέτωπο, μετέβαλαν το ηθικό και των κατοίκων της Αθήνας. Καθοριστικό ρόλο έπαιξε και η συνθηκολόγηση της Ιταλίας τον Σεπτέμβριο του 1943. Οι Γερμανοί μετά τις νίκες που σημείωνε ο Σοβιετικός στρατός αρχίζουν να αντιμετωπίζουν και στην Ελλάδα το ζήτημα του κομμουνιστικού κινδύνου με πολύ πιο επιθετική στάση, ιδρύοντας τον Νοέμβριο του 1943 τα Ευζωνικά Τάγματα Ασφαλείας. Στα τάγματα ασφαλείας μάλιστα συμμετείχαν και πολλοί Έλληνες, στους οποίους οι Γερμανοί υπόσχονταν μια σταθερή δουλειά και ένα πιάτο φαγητό. Μέσα σε αυτό το γενικότερο κλίμα, συντελέστηκαν σημαντικές αλλαγές στην οργάνωση και στον τρόπο εκδήλωσης του εαμικού αντιστασιακού κινήματος στην πρωτεύουσα, το οποίο αρχίζει σιγά σιγά να αποκτά ένοπλα χαρακτηριστικά. Η βίαιη καταστολή των μαζικών διαδηλώσεων του 1943 στο κέντρο της πόλης οδήγησαν την ηγεσία του ΕΑΜ να συνεχίσει την αντιστασιακή δράση στις διάφορες συνοικίες, αναπτύσσοντας το ένοπλο σκέλος της.

Η Καισαριανή ήταν από τις συνοικίες που ενοχοποιήθηκαν περισσότερο από τις κατοχικές δυνάμεις. Οι Γερμανοί προσπάθησαν πολλές φορές να τη καταλάβουν, οργανώνοντας 47 επιθέσεις - μάχες προς αυτή (ενδεικτική είναι η μάχη της 21 ης Απριλίου του 1944, παραπομπές, σελ. 67), τις οποίες ωστόσο απέκρουσε ο ΕΑΜ. Με τη συγκρότηση των ταγμάτων ασφαλείας οι κατακτητές είχαν ως κύρια επιδίωξη την αποδυνάμωση και την οριστική εξάλειψη του ΕΑΜ και κάθε αντιστασιακής δράσης. Ξεκίνησαν λοιπόν από τη πλευρά των Γερμανών συγκροτημένες επιθέσεις εναντίον των αντιστασιακών, οι οποίες χαρακτηρίζονταν από αιματηρές συγκρούσεις, συλλήψεις και εκτελέσεις μέσα στις συνοικίες (Μ. Χαραλαμπίδης 2011:366).

Ο ΕΑΜ - ΕΛΑΣ εκμεταλλευόταν στο μέγιστο τη χωροταξία και τη γεωγραφία της Καισαριανής, καθώς και το βουνό του Υμηττού στην άκρη της συνοικίας. Είχε κυρίως αμυντική στάση και βασικό του μέλημα, ήταν να εμποδίσει τον εχθρό όσο γίνεται να εισχωρήσει προς τη συνοικία. Τα δαιδαλώδη μικρά σοκάκια και οι παράγκες, αποτελούσαν την αμυντική οχύρωση των δυνάμεων του ΕΑΜ - ΕΛΑΣ. Η άριστη γνώση του χώρου, ο προσανατολισμός και η συνδρομή των κατοίκων, δυσκόλευαν το έργο των επιτιθέμενων. Η συνεχής κινητικότητα και η εναλλαγή θέσεων των μαχητών του ΕΑΜ - ΕΛΑΣ μέσα στη συνοικία, αλλά και ανάμεσα από τις τρύπες που άνοιγαν στις μεσοτοιχίες των σπιτιών, προκαλούσε σύγχυση στους επιτιθέμενους, κάνοντας τον να φαίνεται δυνατότερος και πολύ μεγαλύτερος από ότι ήταν.

Ο Παναγιώτης Αρώνης, στέλεχος του ΕΛΑΣ Καισαριανής μας διηγείται (Παναγιώτης Αρώνης, συνέντευξη 22-11-2005): *«Ανεβαίνοντας αυτοί στη Καισαριανή ξεφυτρώνανε οι ελασίτες(ένοπλο τμήμα του ΕΑΜ) απ' το πίσω μέρος. Ξέρεις πως είναι τα στενά τα παλιά; Εκεί σε κυνηγάνε και δεν ξέρεις από που θα σου έρθουν, πως θα σε πιάσουνε. Γιατί ήτανε τα ζικ-ζακ εκείνα, τους πέταγες μια χειροβομβίδα πηγαίναν προς τα πίσω, "εδώ είναι!" φωνάζανε "από δω, από δω να τους πιάσουμε!". Με αυτό τον τρόπο μπορούσες εσύ με λιγότερες δυνάμεις να κάνεις πολλή δουλειά. Η Καισαριανή δε, είναι έτσι απ' τα κάτω έχει μικρό μέτωπο το οποίο μπορούσες εύκολα να ελέγχεις. Σε μάχες όμως να σκεφτείς ότι υπήρχε μια μεγάλη, μια πελώρια συμπαράσταση απ' τον κόσμο, απ' τις απλές γυναίκες. Σου 'δίναν πληροφορίες. Η μάνα σου που ήταν εκεί, δηλαδή πολέμαγες εσύ και η μάνα σου ήτανε πλάι, κράταγε τσίλιες [... Ήσουν σε ένα φιλικό περιβάλλον. Σαν να 'σουν στο σπίτι σου και ήρθε ο εχθρός να σε βγάλει απ' το σπίτι σου.»*

(Ο ΕΛΑΣ της Καισαριανής θέση μάχης, πηγή: Εθνική Αντίσταση ΔΣΕ)

Ένας από τους σημαντικότερους παράγοντες που συνέβαλε στην ανάπτυξη του ένοπλου αντιστασιακού κινήματος στη περιοχή, ήταν η υποστήριξή του από τους κατοίκους. Στην Καισαριανή πέρα από το ότι ένα πολύ μεγάλο μέρος του κόσμου είχε οργανωθεί στην αντίσταση, επιπλέον υπήρξε και μια περιοχή στην οποία το αντιστασιακό κίνημα γνώρισε τεράστια κοινωνική αποδοχή. Άνθρωποι, οι οποίοι δεν συμμετείχαν ενεργά στην αντίσταση, άνοιγαν τα σπίτια τους και φυγάδευαν αγωνιστές, τους παρείχαν φαγητό και βοήθεια. Η Ευτυχία Μορίκη, γνωστή ως «μανά της Καισαριανής» ήταν υπεύθυνη για τη σίτιση των μαχητών και μαχητριών του ΕΛΑΣ και αφηγείται με πιο τρόπο οι κάτοικοι συνέδραμαν στον ένοπλο αντιστασιακό αγώνα: «Και του 'λέγε η γιαγιά του τσολιά, του συνεργάτη, του Μπουραντά "από κει θα πάτε και είναι λεφούσι". Αντιπερισπασμός δηλαδή. Και εκείνη ήξερε εμείς από πού φύγαμε. "Ελα γιόκα μου να σου δώσω μια κότα", αυτοί ερχόντουσαν για πλιάτσικο. Να κατακτήσουνε τι; Να δικαιολογήσουν τη λίρα, γιατί πληρωνόντουσαν με λίρες, τη κουραμάνα που παίρνανε. Ήτανε δέκα οι Τσολιάδες, διμοιρία ολόκληρη και τους έλεγε εσύ η γιαγιά, η μεγάλη, η γυναίκα, η μάνα "τράβα να πας από κείνο το τετράγωνο όχι από τούτο". Δεν ήταν καλύτερο από μάχη; Σαν να κρατούσες πολυβόλο, να διώξεις τόσους για να γλιτώσουν οι άλλοι από δω.»(Μ. Χαραλαμπίδης 2011:370)

Βλέπουμε λοιπόν ότι υπήρξε μια βαθειά κοινωνική διεργασία που συντελέστηκε στη Καισαριανή λόγω της δράσης του ΕΑΜ. Το γεγονός ότι στην περιοχή κυριάρχησε το ΕΑΜ, δεν ήταν αποτέλεσμα μιας μονόπλευρης διαδικασίας «εαμοποίησης» της, αλλά μια αμφίδρομη σχέση που οδηγούσε παράλληλα στην «κοινωνικοποίηση» του ΕΑΜ. Ο αγώνας αυτός δεν στηρίχτηκε σε κάποια στρατηγική που εμφυτεύτηκε στη περιοχή, αλλά στον μετασχηματισμό και στον εμπλουτισμό ανατακλαστικών και χαρακτηριστικών που

προϋπήρχαν στη φυσιογνωμία της συνοικίας. Για τους ανοργάνωτους κατοίκους των ανατολικών συνοικιών, η ΕΑϊκή εμπειρία δεν αφορούσε τόσο την αποδοχή των ιδεολογικών παραμέτρων του ΕΑΜικού πολιτικού λόγου, όσο την αναγνώριση του δίκαιου χαρακτήρα του αγώνα του.

Η Πρωτομαγιά του 1944

Το Σκοπευτήριο της Καισαριανής αποτελεί ίσως το σημαντικότερο τοπόσημο της περιοχής, καθώς είναι ιστορικά και συναισθηματικά συνδεδεμένο με τον αγώνα και τις θυσίες των κατοίκων της Καισαριανής. Ο χώρος αυτός στην καρδιά της συνοικίας, επιλέχτηκε όχι τυχαία από τους κατακτητές ως τόπος εκτελέσεων των αντιστασιακών από κάθε γωνιά της Ελλάδας και έμελλε να γίνει το «θυσιαστήριο της λευτεριάς». Επιλέχτηκε ακριβώς επειδή η Καισαριανή ήταν μια συνοικία με έντονη αντιστασιακή δράση και έτσι οι κατακτητές προσπάθησαν να τρομοκρατήσουν και να σπείρουν τον φόβο στην περιοχή, μέσω της πρακτικής των μαζικών εκτελέσεων σε δημόσια θέα.

Οι εκτελέσεις στο Σκοπευτήριο ήταν συχνό φαινόμενο, με τη φρίκη και την αγριότητα του φασισμού να εκτυλίσσεται μπροστά στα μάτια του τόπου. Το 1942 εκτελούνται στο Σκοπευτήριο 13 αγωνιστές, το 1943 άλλοι 147 και το 1944 εκτελέστηκαν 440. Παράλληλα με αυτούς εκτελεστήκαν 25 αντιφρονούντες, αντιφασίστες στρατιώτες Ιταλοί και Γερμανοί. Οι περισσότεροι από αυτούς ερχόντουσαν από το πολυπληθές στρατόπεδο συγκέντρωσης που υπήρχε στο Χαϊδάρι. (Σπ. Τζόκας 1998: 259).

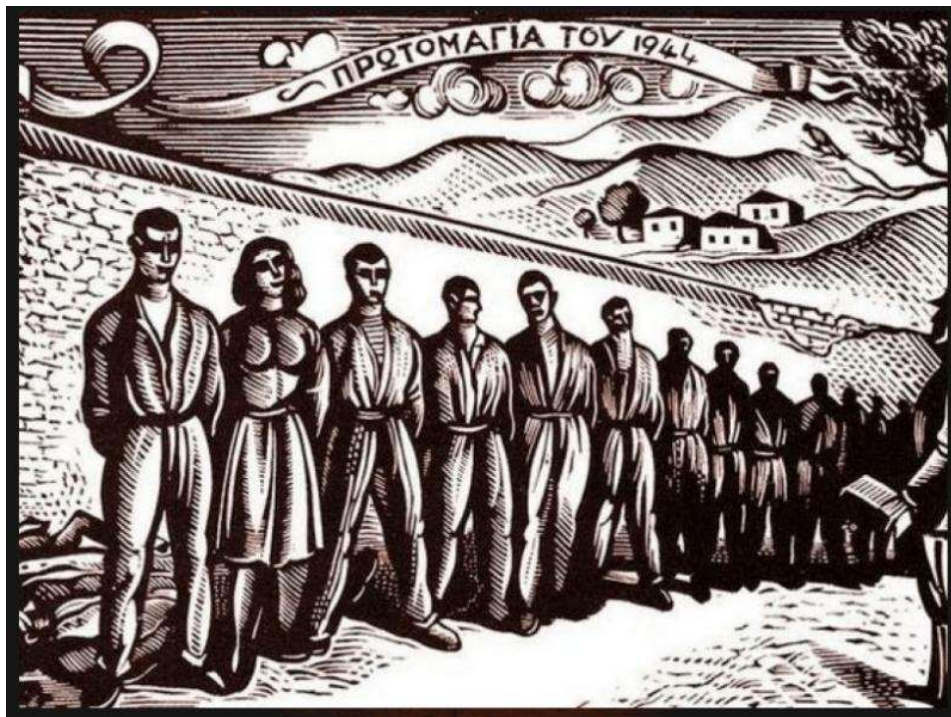
Η τραγικότερη στιγμή στην ιστορία του Σκοπευτηρίου ήταν η μαζική εκτέλεση 200 κομμουνιστών την πρωτομαγιά του 1944, οι περισσότεροι από του οποίους ήταν έγκλειστοι της Ακροναυπλίας, που η δικτατορία του Μεταξά είχε προδώσει στους Γερμανούς. Η εκτέλεση αυτή, λειτούργησε ως αντίποινα για την εξόντωση ενός Γερμανού στρατηγού και του επιτελείου του από τον ΕΛΑΣ στους Μολάους της Λακωνίας. Ο κατακτητής είχε κάνει γνωστές τις προθέσεις του λίγες ημέρες πριν, όταν δημοσιοποίησε μέσω του κατοχικού Τύπου και ανάρτησε στους τοίχους των σπιτιών της πρωτεύουσας την εξής ανακοίνωση: «Την 27.4.1944 κομμουνιστικά συμμαχία, παρά τους Μολάους, κατόπιν μίας εξ ενέδρας επιθέσεως, εδολοφόνησαν ανάνδρωσ ένα Γερμανό στρατηγό και τρεις συνοδούς του. Πολλοί Γερμανοί στρατιώται ετραυματίσθησαν. Ως αντίποινα θα εκτελεσθούν: 1. Ο τυφεκισμός 200 κομμουνιστών την 1^η Μαΐου 1944. 2. Ο τυφεκισμός όλων των ανδρών, τους οποίους θα συναντήσουν τα γερμανικά στρατεύματα επί της οδού Μολάων προς Σπάρτην, έξωθι των χωρίων. Υπό την εντύπωσιν του κακουργήματος τούτου, Έλληνες εθελονταί (σ.σ. πρόκειται για ταγματασφαλίτες) εφόνευσαν αυτοβούλως 100 άλλους κομμουνιστάς. Ο στρατιωτικός διοικητής Ελλάδος» (πηγή: αρχείο Εθνική Αντίσταση ΔΣΕ)

Καθημερινή 30.4.44

(Επίσημη ανακοίνωση εντολής εκτέλεσης των 200 κομμουνιστών, πηγή: εφημερίδα Καθημερινή)

Επιλέχτηκαν έτσι από τους Γερμανούς 200 κομμουνιστές από το στρατόπεδο του Χαϊδαρίου για εκτέλεση στο Σκοπευτήριο. Ανάμεσα στους 200 ήταν και ο Ναπολέοντας Σουκατζίδης, μια ξεχωριστή φυσιογνωμία του στρατοπέδου, που χαρακτηριζόταν από τη καλλιέργεια και τον ηγετικό του χαρακτήρα. Ο Ναπολέοντας ενώ είχε την δυνατότητα να μην εκτελεστεί, επέλεξε τον θάνατο ώστε να μην εκτελεστεί, άλλος σύντροφος στη θέση του. Οι μελλοθάνατοι ξεκίνησαν το πρωί της πρωτομαγιάς του 1944 με καμιόνια και οδηγήθηκαν στον τόπο εκτέλεσής τους. Μετά την εκτέλεση οι νεκροί απομακρύνθηκαν με φορτηγά, τα οποία διέσχισαν τη συνοικία βάζοντας του δρόμους με το αίμα που κυλούσε από τις καρότσες. Η συγκεκριμένη αυτή εικόνα, έχει σημαδέψει την μνήμη της Καισαριανής, με τους κατοίκους της να την διηγούνται μέχρι και σήμερα (Σπ. Τζόκας, 1998: 259).

(Χαρακτικό για την εκτέλεση των 200. (Τάσος) Αναστάσιος Αλεβίζος)

Η πτώση της Καισαριανής

Ανάμεσα στις μάχες που δόθηκαν στην πρωτεύουσα την περίοδο των Δεκεμβριανών (Ιστορική αναδρομή Δεκεμβριανών παραπομπή σελ. 68), οι σφοδρότερες και μεγαλύτερες ίσως ήταν αυτές που έγιναν στην Καισαριανή. Οι Άγγλοι στρατιώτες είχαν πληροφορηθεί για την περιοχή της Καισαριανής ότι ήταν το προπύργιο του ΕΛΑΣ και γνώριζαν ότι εκεί θα συναντήσουν τη μεγαλύτερη αντίσταση. Οι Άγγλοι λοιπόν, σε συνεργασία με την ορεινή ταξιαρχία, η οποία ήταν ένα ελληνικό στρατιωτικό σώμα από καλά εξοπλισμένους εμπειροπόλεμους άνδρες με φιλοβασιλικά πιστεύω, οργανώνουν συντονισμένη επίθεση κατά της Καισαριανής. Πριν ξεκινήσουν οι επιθέσεις, ο Θρασύβουλος Τσακαλώτος, που ήταν ο διοικητής της ορεινής ταξιαρχίας, στέλνει τηλεγράφημα προς τους Βρετανούς λέγοντας τους ότι πρέπει η Καισαριανή να χτυπηθεί αμείλικτα: (ιστορικός περίπατος Μ. Χαραλαμπίδης 16.10.21) «...ως ένα σημαντικό βήμα προς την επίλυση της κατάστασης θεωρώ σημαντικό ένα σκληρό χτύπημα στη Καισαριανή. Προτείνω να δοθεί ένα τελεσίγραφο στον ΕΛΑΣ της περιοχής, να παραδοθεί και να παραδώσει τα όπλα του αφού υψώσει λευκή σημαία. Αν αρνηθούν, η περιοχή πρέπει να χτυπηθεί αλύπητα από τη Βρετανική αεροπορία. Οι προασπιστές της Καισαριανής είναι Γερμανοί Βούλγαροι και τίποτα άλλο...». Μάλιστα ήταν τόσο κρίσιμη για του Άγγλους η κατάσταση της Ελλάδας που ο Τσώρτσιλ ήρθε αυτοπροσώπως στη χώρα, ενώ επίσης έδωσε

εντολή σε 30.000 Βρετανούς στρατιώτες που πολεμούσαν στο Ιταλικό μέτωπο να έρθουν εδώ και να πολεμήσουν εναντίον του ΕΛΑΣ (Ιστορικός περίπατος Μ. Χαραλαμπίδης 16.10.21).

Η ορεινή ταξιαρχία χτυπά πρώτη τη συνοικία στις 6 Δεκέμβριου από την περιοχή του ρέματος της Καισαριανής, στο σημείο δηλαδή που σήμερα βρίσκεται η άκρη της Πανεπιστημιούπολης που συνορεύει με την συνοικία. Έχουμε λοιπόν σε πρώτη φάση την έξοδο της ορεινής ταξιαρχίας από το Γουδί, την κατάληψη του λόφου Αράπη στο πάνω μέρος του νεκροταφείου της Καισαριανής και τη δημιουργία ενός κεντρικού μετώπου στα σύνορα της συνοικίας με του Ζωγράφου. Μια πολύ βασική εστία αυτού του μετώπου ήταν η περιοχή του ρέματος της Καισαριανής, στο σημείο που σήμερα συνορεύει με τη Πανεπιστημιούπολη. Οι μαχητές του ΕΛΑΣ βρίσκονταν μέσα στη συνοικία, πολεμώντας τα τάγματα της ορεινής ταξιαρχίας που είχαν στηθεί από την απέναντι πλευρά του ρέματος. Από την πρώτη κιόλας μάχη φάνηκαν οι βασικές ανεπάρκειες που αντιμετώπιζε ο ΕΛΑΣ. Η έλλειψη συντονισμένου σχεδίου οργανωμένων επιθέσεων και η τεράστιες ελλείψεις σε πολεμικό εξοπλισμό ήταν δυο από τις βασικότερες αδυναμίες μπροστά στη καλά εξοπλισμένη και οργανωμένη ορεινή ταξιαρχία (Ιστορικός περίπατος Μ. Χαραλαμπίδης 16.10.21).

Μια άλλη καθοριστική στιγμή για την έκβαση της επιτήρησης της Καισαριανής, ήταν η κάθοδος των αρμάτων μάχης της ορεινής ταξιαρχίας από τον λόφο Αράπη της Άνω Καισαριανής, προς το κέντρο της συνοικίας. Οι δυνάμεις του ΕΛΑΣ δεν είχαν ναρκοθετήσει επαρκώς την περιοχή, με αποτέλεσμα πολυάριθμα τανκ να καταφέρουν να εισβάλουν βαθιά στη συνοικία μέσω της σημερινής κεντρικής λεωφόρου, την Εθνική Αντιστάσεως. Οι άντρες και οι γυναίκες του ΕΛΑΣ προσπαθούσαν μάταια με τα τουφεκιά τους να σταματήσουν τα άρματα μάχης, τα οποία τους ανάγκαζαν να αποχωρούν πανικόβλητοι προς τα πίσω. Ο Παναγιώτης Αρώνης, διοικητής του τάγματος του ΕΛΑΣ Καισαριανής, οργανώνει τότε στο ύψος της εκκλησιάς της Παναγίτσας οδοφράγματα με σκοπό να σταματήσει την κάθοδο των τανκς. Σε συνεργασία λοιπόν με το τάγμα του ΕΛΑΣ του Βύρωνα, που καταφθάνει εκείνη την ώρα στη περιοχή, καταφέρνουν να απωθήσουν τον αντίπαλο και να τον αναγκάσουν να οπισθοχωρήσει. (ιστορικός περίπατος Μ. Χαραλαμπίδης 16.10.21) Φαινομενικά αυτή θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως μια νίκη του ΕΛΑΣ, στη πραγματικότητα όμως ήταν η πρώτη μεγάλη είσοδος του εχθρού στη Καισαριανή, η οποία δημιούργησε πολλές ζημιές και κατάφερε να αποδυναμώσει σημαντικά την άμυνα του ΕΛΑΣ, γεγονός που έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην έκβαση των επόμενων μαχών.

Αργότερα στις 29 Δεκεμβρίου του 1944 έχουμε μια άλλη μεγάλη μάχη στην Καισαριανή αυτή τη φορά με πρωταγωνιστές τους Άγγλους. Οι δυνάμεις λοιπόν των Βρετανών, προκείμενου να εισβάλουν σε μια συνοικία - παραγκούπολη τότε, που προσφέρεται για τους αμυνόμενους χωρίς να ριψοκινδυνέψουν μεγάλες απώλειες, ξεκινούν το πρωί της 29 Δεκεμβρίου έναν σαρωτικό βομβαρδισμό με όλμους από το Λυκαβηττό και πυροβολαρχίες από το Κολωνάκι για δυόμιση περίπου ώρες. Αποτέλεσμα ήταν να προκληθούν τεράστιες καταστροφές και πλήθος νεκρών, μεταξύ των οποίων και πολλοί άμαχοι. Σύμφωνα με τις μαρτυρίες του Βρετανού διοικητή Peter Holloway μόνο το πυροβολικό εκείνη την ημέρα έριξε 2500 οβίδες στην Καισαριανή. (Μαρτυρία Peter Holloway, αρχείο BBC WW2). Οι προσφυγικές πολυκατοικίες στο ύψος του Άγιου Νικόλαου, που αποτελούσαν το οχυρό του ΕΛΑΣ, δεχτήκαν και το σφοδρότερο χτύπημα, τα σημάδια του οποίου υπάρχουν ακόμα και σήμερα, αποτυπωμένα στην μνήμη και στον χώρο.

(Οι προσφυγικές πολυκατοικίες μετά το χτύπημα των Άγγλων, πηγή: Ριζοσπάστης)

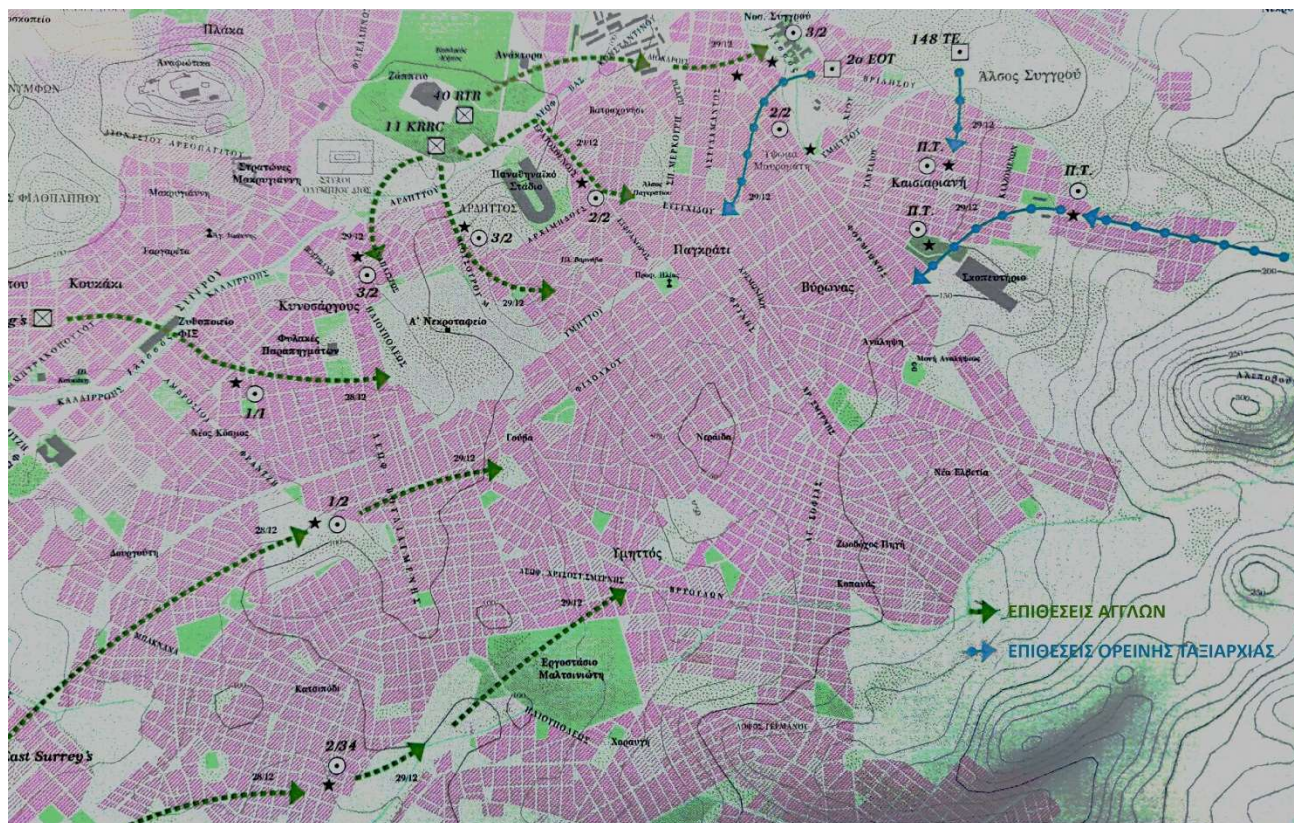
Σε συνέχεια του βομβαρδισμού ξεκινούν οι επιθέσεις του πεζικού προς τις ανατολικές συνοικίες. Ένα τμήμα του πεζικού επιτίθεται από την πλευρά της Δάφνης, ένα άλλο επιτίθεται από το Ζάππειο και το Κολωνάκι, ενώ ένα άλλο τμήμα των Βρετανών, κατευθύνεται προς την Καισαριανή από την περιοχή του ξενοδοχείου Κάραβελ, παράλληλα με τα τάγματα της ορεινής ταξιαρχίας από την πλευρά του Ζωγράφου). Ο ΕΛΑΣ στη Καισαριανή βρισκόταν οχυρωμένος στις προσφυγικές πολυκατοικίες που βρίσκονται ακόμα και σήμερα στο ύψος του Αγίου Νικολάου, οι οποίες αποτελούσαν ένα από τα ισχυρότερα οχυρά του. Αδυνατεί όμως να αποκρούσει τις καλά εξοπλισμένες δυνάμεις των Βρετανών, οι οποίοι χτυπούν ανελέητα διασπώντας τον ΕΛΑΣ και τρέποντας τον σε οπισθοχώρηση. Η δεύτερη φάση της μάχης της 29^{ης} Δεκεμβρίου πραγματοποιείται στο άλσος του Σκοπευτηρίου, η οποία ήταν καθοριστική για τον ΕΛΑΣ και τη συνοικία, αλλά και για την έκβαση των Δεκεμβριανών.

(Τα Αγγλικά στρατεύματα στη Καισαριανή)

Ο ΕΛΑΣ αποδυναμωμένος πλέον, αποχωρεί από την περιοχή και καταλήγει στον Βύρωνα από όπου τα μεσάνυχτα της ίδιας ημέρας θα περάσει πίσω από τον Υμηττό και θα αποχωρήσει προς την ενδοχώρα, όπου και θα μεταφερθούν οι ένοπλες συγκρούσεις του εμφύλιου πολέμου που θα ακολουθήσει. Οι επιθέσεις των Άγγλων και των Ριμινιτών κατά της Καισαριανής, καθόρισαν σε σημαντικό βαθμό την πορεία της Αθήνας στα Δεκεμβριανά, αλλά και την εικόνα της ίδιας της συνοικίας. Υπολογίζεται ότι το 20% των σπιτιών της Καισαριανής είχαν καταστραφεί ολοσχερώς ή είχαν υποστεί σοβαρές ζημιές, τη στιγμή που το ίδιο ποσοστό για όλη την Αθήνα κυμαίνεται στο 6% (Μ. Χαραλαμπίδης 16.10.21).

(Χάρτης επιθέσεων στη Καισαριανή κατά τα Δεκεμβριανά, πηγή Μ. Χαραλαμπίδης)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

Στο κεφάλαιο αυτό προσπαθούμε να ανιχνεύσουμε το αποτύπωμα της συλλογικής μνήμης στη σύγχρονη Καισαριανή. Όπως θα δούμε παρακάτω, η συνοικία κουβαλάει μέχρι και σήμερα πολλές από τις μνήμες του παρελθόντος. Άλλες αναβιώνουν μέσα από μνημεία, άλλες μέσα από εκδηλώσεις και άλλες μέσα από απλές μαρτυρίες και σημάδια που έχουν μείνει στο αστικό περιβάλλον από εκείνη την εποχή. Οι πηγές των πληροφοριών μας για αυτό το κεφάλαιο, ήταν οι επισκέψεις στην περιοχή, καθώς και οι συνεντεύξεις με τον πρώην δήμαρχο και Γ. Κατημερτζή και τον Κ. Γαβριλάκη. Από την πρώτη επαφή με την περιοχή, πολλά στοιχεία που μαρτυρούν την αναβίωση της μνήμης είναι ορατά, ωστόσο οι διαρκείς επισκέψεις, οι συνομιλίες με κατοίκους και η επαφή με την καθημερινότητα τους, μας βοήθησε στο να εντοπίσουμε πολλές αθέατες (με τη πρώτη ματιά) πλευρές της μνήμης.

Μεταπολεμικές εικόνες της Καισαριανής

Η μεταπολεμική περίοδος βρίσκει την Καισαριανή σε μια φρικτή κατάσταση. Η έντονη συμμετοχή της στους εθνικοαπελευθερωτικούς αγώνες, η οξυμένη αντιστασιακή της δράση κατά τη διάρκεια της κατοχής αλλά και τα επόμενα χρόνια που ακολούθησαν, την κατέταξαν στις μαρτυρικές γειτονιές της Αθήνας. Η Καισαριανή για χρόνια ήταν στο μάτι του κυκλώνα τόσο από τους Γερμανούς κατακτητές και από τους Έλληνες συνεργάτες τους, όσο και από τους Άγγλους αργότερα. Ήταν επακόλουθο λοιπόν, η συνοικία να υποστεί μεγαλύτερο μένος και περισσότερες καταστροφές από άλλες γειτονιές της Αθήνας.

Οι Μικρασιάτες πρόσφυγες, που εγκαταστάθηκαν στην Καισαριανή, δεν πρόλαβαν καλά καλά να δημιουργήσουν μια συνοικία με στοιχειώδεις υποδομές και βρεθήκαν ξανά στη δίνη του πολέμου και οι κόποι τους ματαιώθηκαν. Το τέλος της κατοχής και των Δεκεμβριανών βρίσκει την Καισαριανή με πολλές ανθρώπινες απώλειες και ανυπολόγιστες καταστροφές. Η συνοικία τα μαρτυρικά αυτά χρόνια, έγινε μάρτυρας μαζικών εκτελέσεων στο σκοπευτήριο, χτυπήθηκε από την πείνα και τη μαύρη αγορά, ενοχοποιήθηκε όσο λίγες γειτονιές, ενώ οι κάτοικοι της βγήκαν μέσα από αυτή τη περιπέτεια, με σωματικά και ψυχικά τραύματα. Οι υλικές καταστροφές είναι ένα ακόμα σημαντικό πλήγμα για τη συνοικία. Ο τελικός βομβαρδισμός των Άγγλων στο τέλος των Δεκεμβριανών ήταν καθοριστικός για την Καισαριανή, αφήνοντας πίσω του 95 ολικώς κατεστραμμένες οικίες, ενώ άλλες 1036 είχαν υποστεί σοβαρές ζημιές (ιστορικός περίπατος Μ. Χαραλαμπίδης 16.10.21). Πέρα όμως από αυτή τη μάχη, οι διάφορες μάχες που είχαν προηγηθεί είχαν ήδη, πλήξει σημαντικά τη συνοικία. Το τέλος λοιπόν των Δεκεμβριανών, σηματοδοτεί και το τέλος μιας μακράς και περιπετειώδους εποχής για τη συνοικία της Καισαριανής. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι η Καισαριανή από τότε ξεκίνησε μια πορεία, η οποία φτάνει μέχρι και στην σημερινή εποχή. Ουσιαστικά ανασυγκροτήθηκε σαν περιοχή και μέσα σε βάθος χρόνου, κατάφερε να γίνει η γειτονιά που γνωρίζουμε σήμερα. Οι αποφάσεις που πάρθηκαν από την εποχή εκείνη και μετά ήταν καθοριστικές για την εξέλιξη του δήμου, αλλά και για την πορεία της συλλογικής μνήμης μέσα σε αυτόν.

(Εικόνες από τη μεταπολεμική Καισαριανή, φωτογράφος: Βούλα Παπαϊωάννου, Μουσείο Μπενάκη)

Οι πολιτικές ηγεσίες της Καισαριανής από το 1951 μέχρι σήμερα

Το 1951 προκηρύσσονται στην Καισαριανή οι πρώτες εκλογές δημάρχου μετά από 17 χρόνια, καθώς τα προηγούμενα χρόνια της κατοχής, υπήρχε μια ανώμαλη κατάσταση με διορισμένους δημάρχους και δημάρχους τους οποίους τους είχαν παύσει, από τα καθήκοντα τους. Σε προκήρυξη που κυκλοφόρησε

προεκλογικά ο συνδυασμός «Καισαριανή – Λαός – Μανωλίδης» στις 5 Απριλίου 1951 αναφέρεται (Σπ. Τζόκας 1998: 269): *«Μέσα σε αυτά τα χρόνια αλώνισαν, σμπαράλιασαν και εκομματίστικαν οι διάφοροι διορισμένοι. Τίποτα δεν έκαναν για το καλό του τόπου, άφησαν την Καισαριανή να ψευτοζεί, ερειπωμένη σα παλιοχώρι. Οι δρόμοι της είναι άθλιοι, νερό δεν έχει, ούτε καθαριότητα. Αποχέτευση και υπόνομοι είναι ανύπαρκτοι. Κινδυνεύουμε να πνιγούμε όταν βρέχει, μας πνίγει η σκόνη της λεωφόρου όταν φυσάει ή περνάει αυτοκίνητο. Τα σχολεία των παιδιών μας βρίσκονται σε κακά χάλια. Ο αθλητισμός ούτε υποστηρίχτηκε ούτε απασχόλησε ποτέ κανέναν σοβαρά. Όσο για την ιατρική περίθαλψη, προ πάντων για τις άπορες οικογένειες, αυτή ήταν σχεδόν ανύπαρκτη. Και το χειρότερο, την Καισαριανή την είχαν κατακτήσει σκουπιδαριό των άλλων γειτονικών δήμων».* Σε εκείνες τις εκλογές εκλέγεται ο Λεωνίδας Μανωλίδης υποψήφιος με το ΚΚΕ, ο οποίος θα εγκαινιάσει μια μακρά εποχή δημάρχων προερχόμενων από τον χώρο της αριστεράς. Ο Λ. Μανωλίδης αναλαμβάνει το δήμο σε άθλια κατάσταση και καταφέρνει στα χρονιά της θητείας του, να θέσει γερές βάσεις και υποδομές στη συνοικία, η οποία κατάφερε να αποκτήσει νερό, αποχετευτικό σύστημα, αθλητισμό και πολιτισμό. Παράλληλα αγωνίστηκε για να καθαριστεί η κατάσπαρτη με νάρκες περιοχή του Σκοπευτηρίου, για να μην υπάρξουν ξανά περαστικοί θύματα και ξεκίνησε τον μακρύ αγώνα για την απομάκρυνση της σκοπευτικής εταιρίας από το Σκοπευτήριο (πηγή: Εφημερίδα Ριζοσπάστης 14.4.2004).

Το έργο του Λ. Μανωλίδη θα συνεχίσει από το 1964 ο Παναγιώτης Μακρής, καθώς κέρδισε τις εκλογές συγκεντρώνοντας το 64% των ψήφων (Πηγή: Ημεροδρόμος 26.7.2021). Ο Π. Μακρής θα επανεκλεγεί συνεχώς δήμαρχος μέχρι το 1990, με εξαίρεση την περίοδο της χούντας, όπου συνελήφθη και στάλθηκε στην εξορία. Ο Π. Μακρής υπήρξε αναμφίβολα ένας από τους σπουδαιότερους δημάρχους της Καισαριανής, κέρδισε την αγάπη και το σεβασμό των περισσότερων κατοίκων ανεξαρτήτως της πολιτικής τους ταυτότητας, ενώ το δημοτικό συμβούλιο τον ανακήρυξε επίτιμο δήμαρχο της πόλης. Το όνομα του έχει ταυτιστεί με τους αγώνες γύρω από την απομάκρυνση της σκοπευτικής εταιρίας από το χώρο του Σκοπευτηρίου. Σήμερα η κεντρική πλατεία της περιοχής φέρει το όνομα του.

Από το 1991 μέχρι το 1998 και από το 2002 μέχρι το 2005 δήμαρχος ήταν ο Θανάσης Μπαρτζώκας, αρχικά με το ΚΚΕ και αργότερα με το Συνασπισμό. Στο ενδιάμεσο διάστημα από το 1998 μέχρι το 2002, δήμαρχος διατέλεσε ο Γιώργος Κατημερτζής με το ΚΚΕ. Στη συνέχεια, από το 2005 μέχρι το 2010, στη θέση του δημάρχου βρίσκετε ο Σπύρος Τζόκας, υποστηριζόμενος από την παράταξη του Συνασπισμού. Στην επόμενη τετραετία από το 2011 έως το 2014 αναλαμβάνει ο Αντώνης Καμπάκας, με τη στήριξη του ΠΑΣΟΚ, και τον Μάιο του 2014 εξελέγη ο Γεώργιος Κοντοσταύλος. Έπειτα από απόφαση των Διοικητικών Πρωτοδικείων Αθηνών και Πειραιώς επαναλήφθηκε η ψηφοφορία στις 30 Νοεμβρίου και νικητής των εκλογών αναδείχθηκε ο υποψήφιος του ΚΚΕ, Ηλίας Σταμέλος. Σήμερα δήμαρχος της Καισαριανής είναι ο Χρήστος Βοσκόπουλος με την ανεξάρτητη παράταξη «Καισαριανή τώρα» (πηγή: Ελληνική Εταιρία Τοπικής Ανάπτυξης και Αυτοδιοίκησης).

Τα εκλογικά αποτελέσματά των δημοτικών εκλογών, μας δείχνουν ότι πρόκειται για μια συνοικία στην οποία η συντριπτική πλειοψηφία των δημάρχων της όλα αυτά τα χρονιά, προέρχονται από τον αριστερό χώρο. Η σχέση του ΚΚΕ με την Καισαριανή τα χρόνια της αντίστασης, φαίνεται ότι άφησε ανεξίτηλο πολιτικό στίγμα στην περιοχή, το οποίο διακρίνεται μέχρι και τις μέρες μας. Εξετάζοντας τα ποσοστά αποχής θα δούμε ότι το 1978 από τους 19.293 ψήφισαν οι 15.223, το 1998 από τους 22.527 ψήφισαν οι 16.593 ενώ το 2019 από τους 23.351 ψήφισαν οι 12.718. (πηγή: Ελληνική Εταιρία Τοπικής ανάπτυξης και αυτοδιοίκησης). Παρά τη ραγδαία αύξηση του πληθυσμού της περιοχής όσο περνούν τα χρόνια, παρατηρούμε ότι ο αριθμός αυτών που ψηφίζουν μειώνεται, γεγονός που μαρτυρά ότι οι πολίτες ενδιαφέρονται όλο και λιγότερο για τα κοινά της συνοικίας τους. Ωστόσο άξιο αναφοράς είναι ότι ακόμα και σήμερα, όλες οι πολιτικές δυνάμεις

που συμμετέχουν στο διοικητικό συμβούλιο, προέρχονται από το ευρύτερο φάσμα της αριστεράς και του κέντρου. Στο διοικητικό συμβούλιο της Καισαριανής σήμερα συμμετέχουν πέντε πολιτικές δυνάμεις. Η ανεξάρτητη δημοτική παράταξη «Καισαριανή τώρα» με 28,6% , η «Λαϊκή Συσπείρωση» υποστηριζόμενη από το ΚΚΕ με 29.8%, η παράταξη «Πρώτη φορά Καισαριανή» με 20.7% υποστηριζόμενη από το ΚΙΝΑΛ, η «Συνεργασία πολιτών Καισαριανής» με 16.8% υποστηριζόμενη από τον ΣΥΡΙΖΑ και τέλος η «Ανυπότακτη Καισαριανή» με τη στήριξη της ΑΝΤΑΡΣΥΑ με 3.9% (πηγή: Ελληνική Εταιρία Τοπικής Ανάπτυξης και Αυτοδιοίκησης).

Η αποτυχημένη ανάπλαση

Η ανάγκη για ένα πρόγραμμα ανάπλασης στην περιοχή όπου βρίσκονταν τα προσφυγικά πλινθόκτιστα, ήταν ένα μείζον πρόβλημα που έπρεπε να αντιμετωπιστεί. Περίπου 1.300 οικογένειες ζούσαν για πάνω από 40 χρόνια στις προσωρινές πλινθόκτιστες κατοικίες, κάτω από ακατάλληλες συνθήκες διαβίωσης και με ανεπαρκή οικιακό εξοπλισμό (Σπ. Τζόκας 1998: 275). Οι κατοικίες αυτές από τη δεκαετία του 1960 και μετά άρχισαν να εμφανίζουν πολλά προβλήματα, σε σημείο που οι κάτοικοι τους να αναγκάζονται να τις εγκαταλείψουν μιας και ήταν ακατάλληλες για κατοικία. Η ανάπλαση των πλινθόκτιστων ήταν ένα ορατό πρόβλημα που αναγνώριζαν και οι κάτοικοι και οι πολιτικές ηγεσίες του τόπου. Ήδη από το 1960 άρχισε να συζητιέται και να αναπτύσσονται πιέσεις προς τους αρμοδίους φορείς. Ο σχεδιασμός που πρότεινε ο δήμος Καισαριανής επικεντρωνόταν κυρίως σε τρεις στόχους: α) τη παροχή κατοικίας που θα εξασφαλίζει ανθρωπίνους όρους στους κατοίκους β) τη δημιουργία ενός σωστού οικιστικού περιβάλλοντος σε όλη τη περιοχή και γ) τη δημιουργία ενός σωστού οικιστικού φορέα για τη εξυπηρέτηση των συμφερόντων του λαού της Καισαριανής. (Σπ. Τζόκας 1998: 277)

Οι σκέψεις και οι προβληματισμοί του δήμου έλαβαν για πρώτη φορά σάρκα και οστά το 1966, με τη παρουσίαση της μελέτης ανάπλασης της Καισαριανής, στο Πανελλαδικό Συνέδριο Αρχιτεκτόνων από την Εταιρία Οικονομικής και Κοινωνικής Ανάπτυξης. Η μελέτη αυτή, που έγινε με τη συμβολή του Δήμου Καισαριανής, έγινε δεκτή από τους κατοίκους και άρχισαν να δημιουργούνται οι προϋποθέσεις για την εξέλιξη της. Η επτάχρονη όμως δικτατορία που ακολούθησε ανέκοψε κάθε εξέλιξη της.

Στην μεταπολίτευση, το 1974, ο δήμος Καισαριανής επανέρχεται δυναμικά στο ζήτημα της ανάπλασης των πλινθόκτιστων. Το 1978 δημιουργείται η Δημόσια Επιχείρηση Πολεοδομικού Σχεδιασμού (ΔΕΠΟΣ) και η δημοτική αρχή ξεκινά άμεσα τις επαφές μαζί της, με σκοπό να βρεθεί μια καλή λύση για τους κατοίκους. Οι αρχικές προτάσεις της ΔΕΠΟΣ, δεν διέφεραν πολύ από αυτές των εργολάβων ιδιωτών, καθώς και αυτή απέβλεπε στην πλήρη ανταποδοτικότητα των κατοικιών. Ύστερα όμως από πολλαπλές πιέσεις της δημοτικής αρχής και κινητοποιήσεις των κατοίκων, η ΔΕΠΟΣ άρχισε να προσεγγίζει τις αρχικές απόψεις του δήμου. Έτσι ο Δήμος Καισαριανής σε συνεργασία με τη ΔΕΠΟΣ, εκπόνησαν πολεοδομική μελέτη ανάπτυξης και ανάπλασης της περιοχής με ανάλογη χρηματοδότηση από το ΥΠΕΧΩΔΕ.

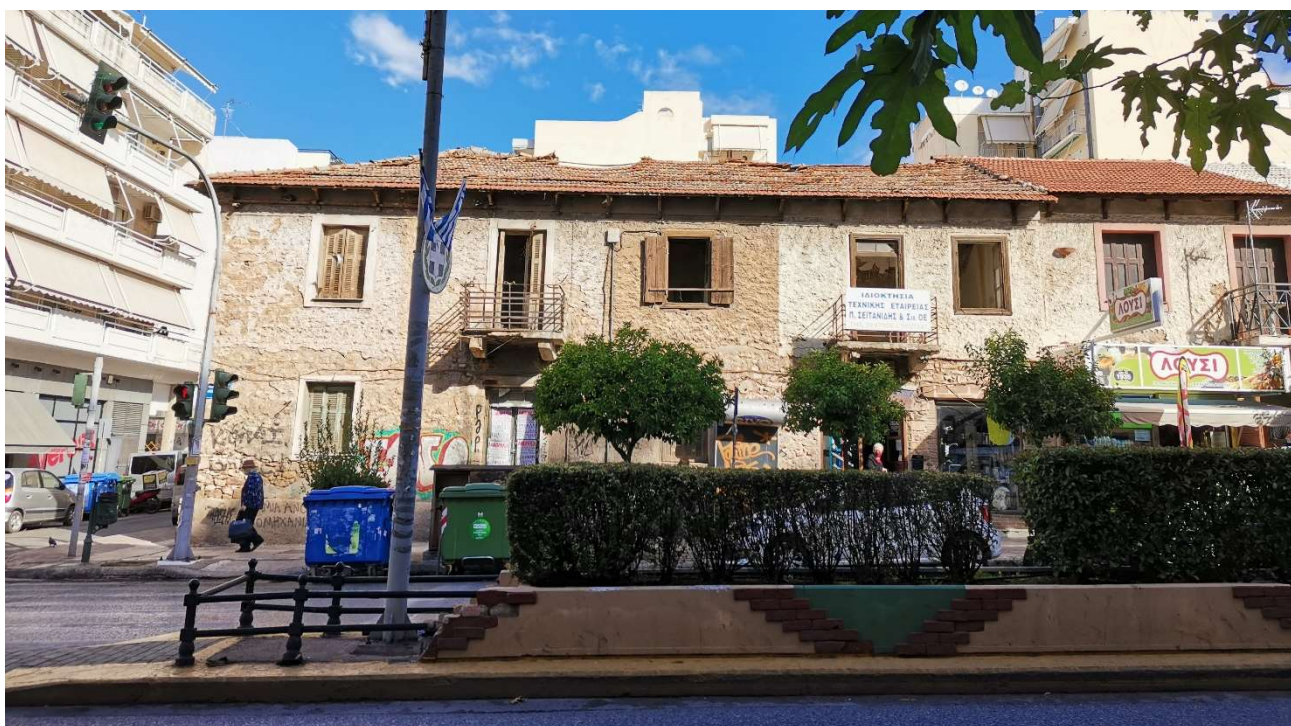
Η συμμετοχή του κράτους στο κόστος του έργου, κρινόταν αναγκαία για να γίνει εφικτή η υλοποίηση των κοινωνικών στόχων και της κοινωνικής ωφέλειας του έργου. Στόχος ήταν η απόκτηση στέγης από τους κατοίκους με αποδεκτούς κανόνες από άποψη μεγέθους και ποιότητας, χωρίς οικονομικές επιβαρύνσεις. Το επιχείρημα του δήμου για τη συμμετοχή του κράτους στην υλοποίηση του έργου και την αποφυγή κάθε σεναρίου ανταποδοτικότητας που αυτό ήθελε, ήταν ισχυρά θεμελιωμένο. Οι κάτοικοι των πλινθόκτιστων στη πλειονότητα τους ήταν πρόσφυγες, στεγασμένοι σε ανεπαρκείς και προσωρινές κατοικίες, ενώ η πολιτεία έπρεπε εδώ και πολλά χρόνια να τους είχε αποκαταστήσει πλήρως στεγαστικά. Η υποχρέωση αυτή της πολιτείας απέρρευε από τις διεθνείς συμβάσεις και από την ανταλλάξιμη περιουσία τους με τη συνθήκη της Λωζάννης (Σπ. Τζόκας 1998:275).

Μετά από συνεχόμενες αντιδράσεις και κινητοποιήσεις των κατοίκων, αλλά και μακρές διαπραγματεύσεις και πιέσεις του δήμου Καισαριανής και αφού επιλυθήκαν τα διάφορα γραφειοκρατικά εμπόδια που προκύπτανε, το 1985 ξεκίνησε η υλοποίηση του έργου, η οποία κατέληξε στην κατασκευή ενός μόνο εκ των οικοδομικών τετράγωνων της μελέτης, που ονομάστηκε οικοδομικό τετράγωνο 21 (Ο.Τ.21.). Το οικοδομικό αυτό τετράγωνο, αν και δεν μπορεί να θεωρηθεί αντιπροσωπευτικό της συνολικής πρότασης, σε κάποιο βαθμό κατάφερε να αποδείξει ότι το πρόγραμμα της ανάπλασης ήταν ρεαλιστικό και υλοποιήσιμο. Η κατασκευή όμως του Ο.Τ.21 ήταν και το τέλος της ανάπλασης, καθώς η επίσημη πολιτεία αναδιπλώθηκε και αρνούσαν να χρηματοδοτήσει το έργο, ενώ η ΔΕΠΟΣ επιχειρούσε να εξεύρει τρόπους, ώστε το έργο να έχει ανταποδοτικό χαρακτήρα.

Το 1990 η τότε Οικουμενική Κυβέρνηση, επαναφέρει στην επιφάνεια το ζήτημα της ανάπλασης. Συγκεκριμένα ο Υπουργός ΠΕΧΩΔΕ Κώστας Λιάσκας στις 6 Απριλίου 1990, υπέγραψε απόφαση χρηματοδότησης ύψους 325 εκατ. δρχ. από το Πρόγραμμα Δημοσίων Επενδύσεων (ΠΔΕ) για το έργο της ανάπλασης (Σπ. Τζόκας 1998: 283). Η απόφαση αυτή, αν και έδωσε ελπίδες στους ταλαιπωρημένους πρόσφυγες, ματαιώθηκε από τον Υπουργό ΠΕΧΩΔΕ Στέφανο Μάνο, που εκλέχτηκε αργότερα και απέρριψε κατηγορηματικά κάθε περίπτωση χρηματοδότησης του έργου.

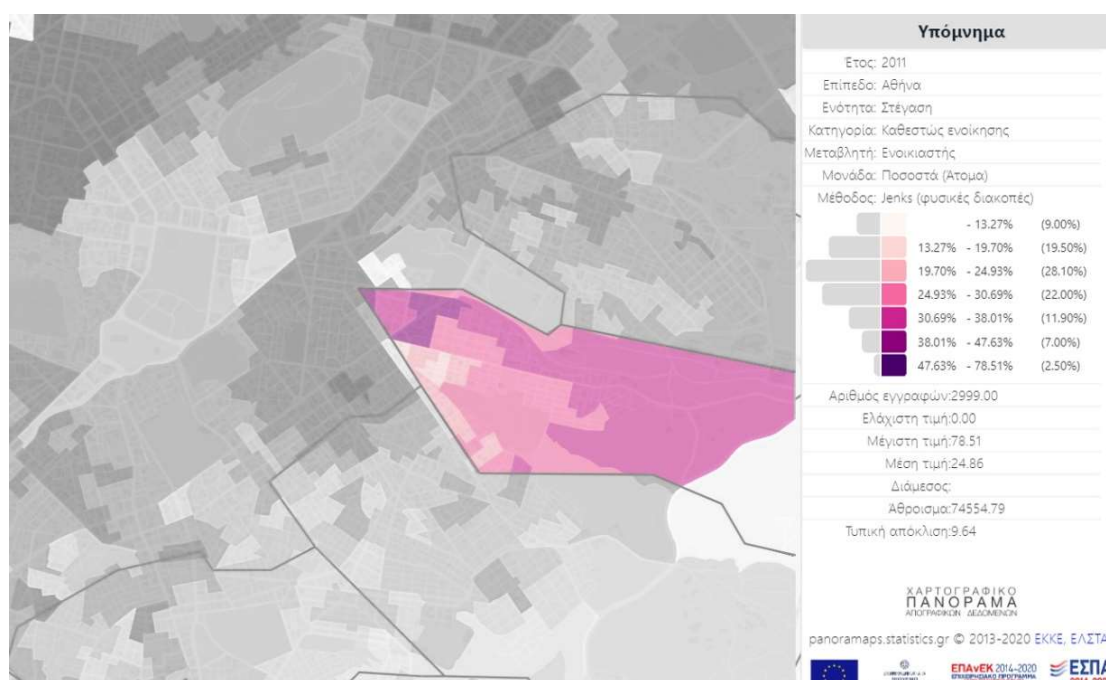
Με τις μεγάλες δυσκολίες που συνάντησε η συγκεκριμένη ανάπλαση και τα αναρίθμητα γραφειοκρατικά ζητήματα, θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς ότι το έντονο πολιτικό στίγμα της περιοχής συνέβαλε στην περαιτέρω εγκατάλειψη της. Πολλοί μάλιστα κάτοικοι ασκήσαν κριτική και στην δημοτική ηγεσία του τόπου, που επέμενε τόσο πολύ στη μη αποδοχή της έννοιας της ανταποδοτικότητας που πρότεινε το κράτος.

(Πλινθόκτιστο κτίριο σήμερα επί της οδού Εθνικής Αντιστάσεως, φωτογραφία 29.10.2020)

Η μη υλοποίηση της συγκεκριμένης ανάπλασης, έχει άμεσες και ουσιαστικές επιρροές στην εικόνα της συνοικίας σήμερα, καθώς, με το να μην υλοποιηθεί αυτή η ανάπλαση, τα πλινθόκτιστα παραμένουν να θυμίζουν την προσφυγική ιστορία και την εικόνα της πόλης όπως ήταν στον μεσοπόλεμο. Η μη

αποκατάσταση των πλινθόκτιστων, συνέχιζε να διαιωνίζει τις δυσκολίες των ανθρώπων που τα κατοικούσαν γεγονός που διατηρεί και ζωντανή τη μνήμη του παρελθόντος. Από την άλλη, η μη υλοποίηση ενός οργανωμένου σχεδίου ανάπτυξης, για την αποκατάσταση των κατοίκων, είχε άμεσες συνέπειες στον μελλοντικό εξευγενισμό που θα υποστεί η συνοικία. Το συγκεκριμένο σχέδιο προέβλεπε την αποκατάσταση των πλινθόκτιστων χωρίς να εκτοπιστούν οι κάτοικοι τους, ενώ ταυτόχρονα, μεριμνούσε για ένα συνολικότερο σχέδιο διαχείρισης του δημοσίου χώρου. Η απόρριψη όμως του σχεδίου, οδήγησε στην άναρχη και πυκνή δόμηση της περιοχής, καθώς σταδιακά ένα ένα τα πλινθόκτιστα άρχισαν να παραδίδονται στα εργολαβικά συμφέροντα και να χτίζονται στις πρώην προσφυγικές γειτονίες, τεράστιες πολυκατοικίες, δημιουργώντας την εικόνα μιας σύγχρονης μεγαλούπολης. Οι όποιες μετατροπές και ανοικοδομήσεις έγιναν στη περιοχή της Καισαριανής, έγιναν με καθαρά οικονομικά και κερδοσκοπικά κριτήρια αγνοώντας την ιστορία του τόπου, παίζοντας καθοριστικό ρόλο στην αλλοίωση της ιδιαίτερης φυσιογνωμίας που είχε η συνοικία. Μέσω του θεσμού της αντιπαροχής, η Καισαριανή γέμισε από μεγάλες και πυκνές πολυκατοικίες, που δεν αφήνουν περιθώρια ελεύθερου δημόσιου χώρου. Σήμερα υπάρχουν ακόμα στην περιοχή ορισμένα πλινθόκτιστα της δεκαετίας του 1920, στη πλειοψηφία τους εγκαταλελειμμένα. Παράλληλα οι μετατροπές αυτές που κυρίως έγιναν στη περιοχή της κάτω Καισαριανής, εκεί δηλαδή που υπήρχαν τα πρώτα προσφυγικά παραπήγματα, οδήγησε και στην αύξηση των τιμών των ακινήτων. Η Καισαριανή σταδιακά έγινε πόλος έλξης για μεσαία κοινωνικά στρώματα από όλη την Αθήνα, ενώ αρκετοί ντόπιοι κάτοικοι μετακόμισαν στην κάτω περιοχή της συνοικίας. Ο παρακάτω χάρτης της ΕΛΣΤΑΤ μας πληροφορεί για τα ποσοστά των ανθρώπων που ζουν στη Καισαριανή, υπό ιδιοκτησιακό καθεστώς ενοικίασης. Παρατηρούμε ότι στη περιοχή της Κάτω Καισαριανής βορειοανατολικά του σκοπευτηρίου, τα ποσοστά είναι μεγαλύτερα από αυτά της Άνω Καισαριανής, επομένως και ο πληθυσμός εκεί πιθανότατα, δεν είναι μόνιμοι κάτοικοι σε τόσο μεγάλο βαθμό όσο στην Άνω.

(Χάρτης ποσοστών ενοικιαζόμενων κατοικιών, πηγή: panoramaps.statistics.gr ΕΛΣΤΑΤ)

Ο Αγώνας γύρω από το σκοπευτήριο

Η μεταπολεμική περίοδος βρίσκει το σκοπευτήριο στην ίδια κατάσταση όπως ήταν προπολεμικά. Οι πυροβολισμοί ταραξούν τη συνοικία και συχνά προκαλούν ατυχήματα, μερικά από αυτά μάλιστα θανατηφόρα. Μετά τον πόλεμο όμως, οι κάτοικοι και ο δήμος αντιλαμβάνονται σταδιακά, τη σημασία της απομάκρυνσης της Πανελληνίας Σκοπευτικής Εταιρείας από τον χώρο του σκοπευτηρίου, πρακτικά αλλά και συμβολικά για την ιστορία του τόπου. Ο κόσμος της Καισαριανής λοιπόν, μαζί με τις εκάστοτε δημοτικές αρχές, ξεκινά ένα μακρύ και δύσκολο αγώνα, που θα διαρκέσει μέχρι και τη δεκαετία του 1990. Στον μακρόχρονο αυτό αγώνα συμπαραστέκεται η πλειοψηφία του πνευματικού κόσμου και πολλές προσωπικότητες από την Ελλάδα και το εξωτερικό. Τα αιτήματα του κόσμου είναι ο σεβασμός της μνήμης, η απομάκρυνση της ΠΣΕ και η ανάδειξη του χώρου σε ιστορικό - μνημείο και πάρκο αναψυχής.

(Φωτογραφία από το σκοπευτήριο κατά την δεκαετία του 1920, πηγή: efsyn.gr)

Απέναντι από αυτά τα αιτήματα βρίσκεται το ιδιωτικό σωματείο της ΠΣΕ, το οποίο αρχικά είχε στη διάθεση του τον χώρο «Πολύγωνο πυροβολικού», για την εκτέλεση δραστηριοτήτων σκοποβολής, ενώ στη συνέχεια μεταφέρθηκε στο Σκοπευτήριο Καλλιθέας. Μετά τη μικρασιατική όμως καταστροφή το σκοπευτήριο της Καλλιθέας επιτάχθηκε για να στεγάσει τους πρόσφυγες και οι δραστηριότητες της ΠΣΕ μεταφέρθηκαν στην Καισαριανή. Η εισηγητική έκθεση του Θ. Σοφούλη, υπουργού Στρατιωτικών, επί κυβέρνησης Βενιζέλου, μεταξύ άλλων έλεγε «*Η Πανελληνία Σκοπευτική Εταιρεία, προς εκπλήρωση του σκοπού της, διέθετε, ως είναι γνωστόν, το Σκοπευτήριον της Καλλιθέας. Το Σκοπευτήριον όμως τούτο, προ πολλού έχει παύσει να είναι χρήσιμο, μη ανταποκρινόμενο εις τας νεωτέρας ανάγκας της βολής. Το κράτος ίνα υποστηρίξει την εταιρείαν, παρεχώρησεν εις αυτήν διά συμβολαιογραφικής πράξεως την χρήσιν γηπέδου, αρκετής εκτάσεως, καταλλήλου προς τον σκοπόν τούτον, δυτικώς του Αλεποθουνίου παρά την Καισαριανήν...*» (Σπ. Τζόκας 1998: 289). Έτσι ξεκινά μια μακρά περιπέτεια για τη Καισαριανή, καθώς η ΠΣΕ από τότε φέρεται ως ιδιοκτήτρια του χώρου και με κάθε αφορμή προσέφευγε στα δικαστήρια, εναντίον δημάρχων και πολιτών.

Η πολιτεία για περισσότερο από 40 χρόνια, αρνούσανται κάθε συζήτηση περί παραχωρήσεως του χώρου στον δήμο. Έτσι υπήρχαν έντονες διαμαρτυρίες, παραστάσεις και κινητοποιήσεις της δημοτικής αρχής, οι οποίες κορυφώθηκαν μετά τη μεταπολίτευση με την κατάληψη του χώρου το 1983, μαζί με κατοίκους, η οποία κατάφερε να αποτρέψει κάποιες σχεδιαζόμενες παρεμβάσεις στον χώρο του Σκοπευτηρίου (Σπ. Τζόκας 1998: 293). Σε συνέντευξη του ο Κώστας Γαβριλάκης μας αναφέρει:

« Το σκοπευτήριο είναι ένας τόπος που για πολλά χρόνια προσπαθούνε να μη του δώσουνε τη βαρύτητα που χρειαζότανε. Ξεκινάνε οι διεκδικήσεις του χώρου να αποδοθεί στη συλλογική μνήμη μετά τη δικτατορία ουσιαστικά. Οι πρώτες μεγάλες καταλήψεις του χώρου είναι τον Ιούνιο του 83 με δήμαρχο το Παναγιώτη Μακρή. Όταν λέμε για καταλήψεις, μιλάμε για σκoinάκια καταλήψεις, έμενε ο κόσμος εκεί, συναυλίες κτλ. Υποχρέωσε λοιπόν τότε τη κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ και της Μελίνας Μερκούρη να χαρακτηρίσει το χώρο ιστορικό μνημείο το 84. Παρ όλα αυτά το μνημείο εγκαινιάστηκε το 2005, δεν θέλανε, έβαζε εμπόδια η σκοπευτική. Έτσι επί δημαρχίας Κατημερτζή, μια Κυριακή πρωί πήγαμε με μια μπουλντόζα και γκρεμίσαμε το ένα κομμάτι, μπήκαμε μέσα και κάναμε κατάληψη του χώρου για να στηθεί το μνημείο, για το οποίο υπήρχε αρχιτεκτονικός διαγωνισμός...» (συνέντευξη Κ. Γαβριλάκη 2.6.2021)

Το 1985, ο πρόεδρος της ομοσπονδίας δημοκρατίας της Γερμανίας, Φον Βαϊτσκέρ, επισκέπτεται το σκοπευτήριο συνοδευόμενος από τον τότε πρωθυπουργό της χώρας Α. Παπανδρέου και τον αρχηγό της αξιωματικής αντιπολίτευσης Κ. Μητσotάκη. Κατά την επίσκεψη του, δήλωσε ανοικτά την απορία του για την κατάσταση που επικρατεί στον χώρο και τη μη ανάδειξη του σε ιστορικό μνημείο. Οι παρευρισκόμενοι ηγέτες φαίνεται να συμφωνούν μαζί του συναινώντας στην απόδοση του χώρου στην ιστορία. Στη πράξη όμως, έναν χρόνο αργότερα έχουμε τις εξής χαρακτηριστικές τοποθετήσεις στη βουλή: (Σπ. Τζόκας 1998: 295):

ΑΠΟ ΤΗΝ ΤΟΠΟΘΕΤΗΣΗ ΤΟΥ ΒΟΥΛΕΥΤΗ ΤΟΥ ΠΑΣΟΚ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΥ ΣΤΗ ΒΟΥΛΗ, ΣΤΙΣ 19.3.86 ΜΕΤΑ ΑΠΟ ΣΧΕΤΙΚΗ ΕΡΩΤΗΣΗ ΤΟΥ Κ.Κ.Ε.

«όπως γνωρίζετε κυρία Δαμανάκη, το έχει παραχωρήσει το Δημόσιο με συμβόλαιο από το 1930. Έκτοτε αποτελεί ιδιοκτησία της Σκοπευτικής Εταιρείας. Σεβόμενοι λοιπόν το Σύνταγμα και τους Νόμους του Κράτους δεν μπορούμε να αφαιρούμε ιδιοκτησίες. Είπατε ότι ψηφίστηκε τροπολογία με σκοπό να εξευρεθεί άλλος χώρος, να μεταφερθούν οι εγκαταστάσεις της εταιρείας και να παραχωρηθεί ο χώρος στο Δήμο. Όταν αυτά θα ολοκληρωθούν, τότε θα παραχωρηθεί ο χώρος και θα γίνει στη συνέχεια η ανταλλαγή...»

ΑΠΟ ΤΗΝ ΤΟΠΟΘΕΤΗΣΗ ΤΟΥ ΒΟΥΛΕΥΤΗ ΤΗΣ Ν.Δ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΜΑΝΤΖΩΡΗ, ΚΑΤΑ ΤΗ ΣΥΖΗΤΗΣΗ ΤΟΥ Ν.1731/85

«Πριν 57 ακριβώς χρόνια έρχεται η Κυβέρνηση του Ελευθερίου Βενιζέλου και κρίνει ότι είναι αναγκαία η ανάπτυξη και η προώθηση του αθλήματος της σκοποβολής και δίνει στην ΠΣΕ το χώρο εκείνο των 700 στρεμμάτων για την ανάπτυξη του αθλήματος. Η παραχώρηση έγινε με το γνωστό νόμο και με το γνωστό συμβόλαιο, υπό τη μορφή της δωρεάς. Αλλά βεβαίως δεν ήταν δωρεά, διότι μέσα στη σύμβαση υπέκρυπτε και αντιπαροχή και ανταλλαγή. Ανταλλαγή κατά το ποσοστό του χώρου, που παραχώρησε η σκοπευτική εταιρεία για την εγκατάσταση προσφύγων στην Καλλιθέα και αντιπαροχή διότι έκανε εγκαταστάσεις και προώθησε το άθλημα...»

Το 1987 γίνεται το πιο σημαντικό βήμα στην πορεία του Σκοπευτηρίου. Με το άρθρο 50 του νόμου 173/87 (Σπ. Τζόκας 1998: 297) «αίρεται η αφιέρωση» προς την ΠΣΕ και η παραχωρηθείσα ιδιοκτησία προς αυτήν επανέρχεται στο ελληνικό δημόσιο. Και σε αυτή όμως την περίπτωση το ζήτημα δεν λύθηκε οριστικά, μιας και η απόφαση άφηνε διάφορα σημεία αδιευκρίνιστα, γεγονός που επέτρεπε στη ΠΣΕ να συνεχίζει να καταφεύγει στα δικαστήρια. Μέχρι και λίγο πριν το 2000 το ζήτημα δεν είχε λυθεί, με την ΠΣΕ να προσπαθεί με κάθε τρόπο να εμποδίσει τα σχέδια του δήμου για το Σκοπευτήριο. Μέσα σε αυτό το διάστημα υπήρχε μια αναταραχή μεταξύ του κράτους και του δήμου. Ο δήμος επιχειρούσε να σπάσει στη πράξη τα εμπόδια, εκτελώντας έργα για την ανάπλαση του χώρου, τα οποία το κράτος εμπόδιζε και κατέστειλε διαρκώς. Στα χρόνια αυτά, χαρακτηριστική ήταν η στρατηγική κίνηση του δημάρχου Παναγιώτη

Μακρή να χτίσει το 1^ο γυμνάσιο και λύκειο Καισαριανής ακριβώς απέναντι από το πάρκο του Σκοπευτηρίου, προκειμένου να αφοπλίσει στη πράξη τις σκοπευτικές δραστηριότητες του ΠΣΕ.

(Οι καταλήψεις στο σκοπευτήριο, πηγή: Εφημερίδα Ριζοσπάστης)

Το 2005 οι διεκδικήσεις γύρω από το σκοπευτήριο συνεχίζονται, με τον δήμαρχο Θανάση Μπαρτσώκα και όλο το δημοτικό συμβούλιο να ξεκινά απεργία πείνας, ζητώντας να επιτραπεί στο σημείο η ανέγερση μνημείου για τους 200 εκτελεσμένους από τους Γερμανούς. Η ΠΣΕ εξακολουθεί να αντιδρά στις προσπάθειες της δημοτικής αρχής, με τον δήμαρχο Θ. Μπαρτσώκα να συλλαμβάνεται για δεύτερη φορά, όταν επιχείρησε με τα μέλη του ΔΣ και τους κατοίκους να ξεκινήσουν εργασίες για την ανέγερση του μνημείου. Εν τέλει η ανέγερση του μνημείου, που φιλοτέχνησε ο γλύπτης Απόστολος Θανακίδης, για τους 200 εκτελεσμένους έγινε τον Ιούνιο του 2005, 61 χρόνια μετά τις τελευταίες εκτελέσεις (Εφημερίδα Ριζοσπάστης 25.6.2005).

Σχετικά με την ονομασία του μνημείου, υπήρξε έντονη διαμάχη στα Δημοτικά Συμβούλια της Καισαριανής, για το αν ο αναγραφόμενος τίτλος αναφερόταν σε «200 πατριώτες» ή σε «200 πατριώτες κομμουνιστές». Υπήρξαν διάφοροι φορείς, οι οποίοι επέμεναν στη μη τοποθέτηση του όρου «κομμουνιστές» στην επίσημη ονομασία του μνημείου. Όπως ήδη αναφέρθηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο, τον όρο κομμουνιστές ουσιαστικά τον έδωσαν οι Γερμανοί, μιας και στην επίσημη δημοσίευση τους τότε, ζητούσαν ρητά την εκτέλεση 200 κομμουνιστών ως αντίποινα της επίθεσης του ΕΛΑΣ στους Μολάους.

(Το μνημείο των 200 εκτελεσμένων, φωτογραφία 16.10.2021)

Σήμερα στο χώρο του Σκοπευτηρίου, πέρα από το μνημείο των εκτελεσμένων υπάρχει και ένα μικρό άλσος με μια διαμορφωμένη έκταση πάρκου αναψυχής, όπου στεγάζεται και το μουσείο της αντίστασης του ΕΑΜ και αποτελεί πόλο έλξης για τους κατοίκους της Καισαριανής, αλλά και τη υπόλοιπη Αθήνα. Στο χώρο τελούνται εκδηλώσεις μνήμης όπως αυτή της πρωτομαγιάς, όπου γίνεται κατάθεση στέφανων προς τιμή των 200 εκτελεσμένων. Παράλληλά γίνονται ομιλίες, πολιτικές εκδηλώσεις και συναυλίες, καθώς και ιστορικές ξεναγήσεις. Ο χώρος του μνημείου δεν είναι εύκολα προσβάσιμος από τον επισκέπτη, καθώς δεν είναι ανοιχτός στο κοινό, εάν δεν τελείται κάποια εκδήλωση σε αυτόν.

(Αεροφωτογραφία άλσους Σκοπευτηρίου, πηγή: Google earth)

Το Μουσείο του ΕΑΜ

Πέρα από το μνημείο των εκτελεσθέντων που δημιουργήθηκε στο άλσος του Σκοπευτηρίου, μερικά χρόνια αργότερα ξεκίνησαν εκ νέου διαδικασίες για την δημιουργία ενός μουσείου αντίστασης του ΕΑΜ, στον χώρο του άλσους, μέσα σε ένα προ υπάρχον νεοκλασικό κτίριο. Σε συνέντευξη του Ο Κώστας Γαβριλάκης, μας πληροφορεί ότι το 2008 ξεκίνησε μια κατάληψη στο κτίριο, με την ευρεία υποστήριξη του κόσμου, της τότε δημοτικής αρχής και του δημάρχου Σπύρου Τζόκα, του ΚΚΕ καθώς και της ΠΕΑΕΑ, η οποία μάλιστα έχει παίξει και καθοριστικό ρόλο στην λειτουργία και στην οργάνωση του μουσείου. Το μουσείο «ΕΑΜΙΚΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗΣ» ολοκληρώθηκε το 2014, εγκαινιάστηκε δυο χρόνια μετά και είναι το μοναδικό στην Ελλάδα (συνέντευξη Κ. Γαβριλάκη 2.6.21).

Καθοριστικό ρόλο στην ολοκλήρωση και τη λειτουργία του μουσείου, είχε και η σημαντική συνδρομή κατοίκων της Καισαριανής, τόσο κατά της διάρκεια της κατασκευής του, όσο και μετέπειτα για τον εμπλουτισμό του μουσειακού υλικού. Πολλοί άνθρωποι, που είτε ήταν πρώην αντιστασιακοί ή απόγονοι αντιστασιακών οικογενειών ή ακόμα και άλλοι, που τύχαινε να έχουν κάποιο ιστορικό κειμήλιο σπίτι τους, έσπευσαν να το παραδώσουν στο μουσείο. Ο πρώην δήμαρχος της Καισαριανής Γ. Κατημερτζής, μας διηγείται: (συνέντευξη Γ. Κατημερτζής 2.6.21) «Στοιχεία που φυλούσανε στα πατάκια τους, π.χ. τη κουβέρτα του Άρη Βελουχιώτη και κάποια άλλα, ήρθαν και τα δώσανε με όρεξη. Όταν είδαν ότι πηγαίνανε σε ένα

μουσείο που έλεγε την πραγματική ιστορία, τα βγάλανε από τα ντουλάπια τους και τα προσέφεραν και αυτό δείχνει ένα ενδιαφέρον από το κόσμο, για το γράψιμο της πραγματικής ιστορίας». Παράλληλα συμπληρώνει ο Κ. Γαβριλάκης: (συνέντευξη Κ. Γαβριλάκη 2.6.21): «Τι να πούμε τώρα, ότι από τη μάχη της Μονής Καισαριανής, η μανά του Πολεμάρχη τότε, του έκοψε μια τούφα από τα μαλλιά πριν να τον θάψει και την έφερε στο μουσείο; Μιλάμε για πράγματα συγκλονιστικά, και εγώ πιστεύω ότι υπάρχουν και άλλα, αλλά κάποιοι επιλέγουν να μη τα παραδώσουν». Η παραπάνω συνδρομή των κατοίκων στον εμπλουτισμό του ιστορικού υλικού του μουσείου, μαρτύρα την ανάγκη τους να διασώσουν, αλλά και να διαδώσουν τη μνήμη του παρελθόντος στη κοινωνία.

Και στην περίπτωση του μουσείου, όπως και σε αυτή του μνημείου των εκτελεσθέντων, κατά τη διάρκεια των δημοτικών συμβουλίων υπήρξαν έντονες αντιδράσεις και διαμάχες γύρω από την ονομασία του. Ο Κ. Γαβριλάκης αναφέρει (συνέντευξη Κ. Γαβριλάκη 2.6.21): «Στο δημοτικό συμβούλιο το 2015, για την ονομασία αρχικά, υπήρξε αντίδραση στον όρο «ΕΑΜΙΚΗ», ότι θα στένευε και θα μπλοκάριζε την προοπτική του μουσείου. Τελικά με αυτό το όνομα όμως, άνοιξε τις πόρτες του στη ιστορία». Ορισμένες πολιτικές κατευθύνσεις δηλαδή, επέμεναν το μουσείο να ονομαστεί «Εθνικής Αντίστασης», με τη λογική ότι αυτός ο όρος θα είχε ευρύτερη κοινωνική ανταπόκριση. Όμως ο Κ. Γαβριλάκης επιμένει πως ο γενικός αυτός όρος, δεν αντιπροσώπευε πλήρως, ούτε αναδείκνυε την ιδιαιτερότητα της Καισαριανής, που υπήρξε πρωτοπόρα στο κίνημα του ΕΑΜ και σκοπός τους ήταν το «στρογγύλευμα» της ιστορίας και η άμβλυση των αντιθέσεων.

Στη διάρκεια λειτουργίας του, το μουσείο έχει γνωρίσει μεγάλη επισκεψιμότητα και αποδοχή από τον κόσμο. Ο Κ. Γαβριλάκης μας αναφέρει ότι πάνω από 25.000 μαθητές και φοιτητές έχουν επισκεφθεί το χώρο, άνθρωποι όχι μόνο από τη Καισαριανή, αλλά από όλη την Ελλάδα και το εξωτερικό, σωματεία, φορείς, καθώς και συνδικάτα από τη Γερμανία, την Τουρκία και την Παλαιστίνη. Η επιτυχία αυτή οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στην ΠΕΑΕΑ που εμπλέκεται στον συντονισμό και την οργάνωση του μουσείου, έχοντας και μια καλή δικτύωση με φορείς, σχολεία και οργανισμούς.

Σήμερα, ο νέος δήμαρχος της Καισαριανής, Χ. Βοσκόπουλος, επιθυμεί μέσα στον ήδη υπάρχον χώρο του μουσείου, να στεγαστεί και η προσφυγική ιστορία της Καισαριανής, που αφορά την περίοδο πριν την αντίσταση. Η ΠΕΑΕΑ θεωρεί ωστόσο ότι αυτή η επιλογή πρόκειται να παραγκωνίσει τη βαρύτητα της σημασίας της αντίστασης του ΕΑΜ, μιας και ο χώρος του μουσείου είναι ήδη μικρός για να στεγάσει και μια τόσο μεγάλη ιστορική περίοδο, κατηγορώντας τον νέο δήμαρχο, ότι σκοπός του είναι να τοποθετήσει την προσφυγική ιστορία στο μουσείο όχι μαζί, αλλά σε βάρος της αντιστασιακής. Αντιπροτείνουν έτσι η δημιουργία αυτού του μουσείου, να γίνει στο διπλανό κτίριο, που στέγαζε τα γραφεία της σκοπευτικής εταιρίας και παραμένει ανεκμετάλλευτο. Ο Κ. Γαβριλάκης μας αναφέρει: «... σου λέει τι το θες εκείνο το μουσείο ΕΑΜΙΚΗΣ αντίστασης εκεί πέρα, πρέπει να το αλλάξεις. Δε μπορείς να το αλλάξεις; Τότε να το υποβαθμίσεις. Βεβαία έχουν εμάς, την ΠΕΑΕΑ, μέσα στα πόδια τους. Εμείς μπήκαμε στα πόδια του δήμου από το 2010, αν θέλεις που ήταν δήμαρχος ο Καμπακάς και πήγαμε και του είπαμε, εμείς θέλουμε ένα ζευγάρι κλειδιά να μπαίνουμε μέσα να κάνουμε ξεναγήσεις σε παιδιά. Και έτσι καταφέραμε σιγά σιγά από το 10 να βάζουμε πόδι σε αυτό το κομμάτι» (συνέντευξη Κ. Γαβριλάκη 2.6.2021)

Το μουσείο έχει παίξει έναν ιδιαίτερο ρόλο στην ανάδειξη μιας δύσκολης ιστορικής περιόδου. Σύμφωνα με τις μαρτυρίες έχει βοηθήσει στην εξοικείωση των νεώτερων γενιών, με πλούσια στοιχεία από τα γεγονότα της περιόδου, αναδεικνύοντας τόσο τη σημασία της προφορικής ιστορίας, όσο και το χωρικό της αποτύπωμα στη συλλογική μνήμη της περιοχής της Καισαριανής.

(Φωτογραφία όψης του μουσείου ΕΑΜικής Αντίστασης)

Ονομασίες δρόμων

Η ονοματοδοσία των δρόμων αποτελεί σημαντική πηγή για να ανιχνεύσουμε μηχανισμούς, που συμβάλουν στη διαμόρφωση της συλλογικής μνήμης σε μια συνοικία. Συχνά εμπλέκεται σε πολιτικά παιχνίδια, σε συγκυριακές τάσεις ή/και διαχρονικές εθνικές επιλογές. Ενδιαφέρον έχουν επίσης αναθεωρήσεις και αλλαγές στα ονόματα οδών, μετά από σχετικές εισηγήσεις στα δημοτικά συμβούλια.

Αν ρίξουμε μια ματιά στα ονόματα των οδών της Καισαριανής, θα διαπιστώσουμε ότι η συντριπτική πλειοψηφία, συνδέεται άμεσα με την ιστορία του τόπου. Τα περισσότερα ονόματα της περιοχής, δοθήκαν από τους Μικρασιάτες πρόσφυγες κατά τον ερχομό τους στη συνοικία και παραπέμπουν σε γειτονίες της Μικράς Ασίας, σε θεότητες και ανθρώπους, που προέρχονται από την μυθολογία και την ιστορία της προσφυγιάς. Παραδείγματα είναι η οδός Αναξαγόρα, που αναφέρεται σε αρχαίο φιλόσοφο από την περιοχή των Βουρλών, η οδός Βοσπόρου, η Βρουουλών, η Κασάμπα, η Κλαζομενών που ήταν αρχαία πόλη της Μ. Ασίας, η Λυδίας, η Νέα Εφέσου, η Συβριαρίου και πολλές ακόμα. (Αρχείο μικρασιατικού πολιτισμού)

Παρατηρούμε ωστόσο και οδούς που τα ονόματά τους αναφέρονται στην περίοδο της κατοχής και της αντίστασης, οι οποίες είναι σαφώς λιγότερες. Ένα τέτοιο παράδειγμα είναι η κεντρική λεωφόρος της Καισαριανής, που περνάει και από την κεντρική πλατεία και ονομάζεται Εθνικής Αντιστάσεως. Οι αναθεωρήσεις του ονόματος του κεντρικού αυτού δρόμου έχουν ενδιαφέρον, καθώς μοιάζει να ακολουθούν ευρύτερες πολιτικές αλλαγές: Αρχικά ονομαζόταν Καισαριανής, στην συνέχεια Βενιζέλου, Βασιλέως Κωνσταντίνου, Παναγή Τσαλδάρη και πάλι Βασιλέως Κωνσταντίνου και τέλος Εθνικής Αντίστασης. Παράλληλα υπάρχει και η οδός Ηρώς Κωνσταντοπούλου, η οποία υπήρξε ηρωίδα της εθνικής αντίστασης και εκτελέστηκε, όταν ακόμα ήταν στο γυμνάσιο, από τους Γερμανούς στο σκοπευτήριο, για την αντιστασιακή της δράση στην ΕΠΟΝ. Ο δρόμος αυτός συμβολικά, περνάει δίπλα από το σκοπευτήριο και μπροστά από το 1^ο γυμνάσιο και λύκειο της περιοχής. Μια άλλη οδός είναι η Ηρώων Σκοπευτηρίου, προς τιμή των πεσόντων, η οδός Σουκατζίδα, προς τιμή του εξόριστου συνδικαλιστή από τη Μικρά Ασία που εκτελέστηκε τη πρωτομαγιά του 1944, η οδός Τσάφου στη μνήμη του αγωνιστή Μανώλη Τσάφου, με τον οποίο μίλησε πρώτη φορά ο Άρης Βελουχιώτης στη Καισαριανή (βλέπε παραπάνω).

Επιπλέον, υπάρχει και η οδός Μανωλίδη η οποία έχει αναφορά στη σύγχρονη ιστορία της περιοχής, και πήρε το όνομα της από τον δήμαρχο Λεωνίδα Μανωλίδη, που ήταν ο πρώτος εκλεγμένος δήμαρχος μετά το 1934, όπως αναφέρθηκε. Στο κέντρο της Καισαριανής υπάρχει και η κεντρική πλατεία της περιοχής η οποία ονομάζεται πλατεία Παναγιώτη Μακρή, προς τιμήν του δημάρχου Μακρή που έμεινε στην ιστορία και στη μνήμη της πόλης για το έργο του. Επιπλέον, στην Άνω Καισαριανή βρίσκεται το πάρκο της Δευτέρας Μάϊου, ονομασία που αναφέρεται στις 2 Μάϊου του 1919, όπου τα ελληνικά στρατεύματα αποβίβαστήκαν στη Σμύρνη. Ωστόσο μέσα στη συνοικία συναντάμε και ονόματα δρόμων που δεν προέρχονται από την ιστορία του τόπου, ούτε σχετίζονται άμεσα με αυτόν. Τέτοια παραδείγματα είναι η οδός Δράκοντος που παραπέμπει στον αρχαίο νομοθέτη, η οδός Ειρήνης, Ιλιάδος, Καζαντζάκη, Κέννεντυ κ.α.

Πολλά από τα παραπάνω ονόματα, κυρίως εκείνα που έχουν αναφορά στην προσφυγική περίοδο, προέρχονται από την περίοδο της εγκατάστασης των πρώτων προσφύγων, και την ανάγκη τους να διατηρήσουν ζωντανές τις μνήμες από τον τόπο τους, καθώς και πρακτικές της καθημερινότητάς τους. Αυτή η ανάγκη αποτυπώνεται και στις πρώτες εκκλησίες που κατασκευάστηκαν. Η ενορία του Αγίου Νικολάου στη Κάτω Καισαριανή, στη περιοχή που εγκαταστάθηκαν και τα πρώτα παραπήγματα, ήταν η πρώτη εκκλησία και δημιουργήθηκε, το 1924. Αρχικά η εκκλησία είχε στεγαστεί πρόχειρα, στην αποθήκη Εφορίας Υλικού Πολέμου, όπου έγινε και η πρώτη Θεία λειτουργία. Αργότερα κτίστηκε η εκκλησία του Αγίου Νικολάου, που υπάρχει και σήμερα. Το όνομα της προέρχεται από τον Άγιο Νικόλαο - προστάτη των ναυτικών, μιας και οι πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν ήταν άνθρωποι της θάλασσας και πολλοί από αυτούς ναυτικοί. Μια ακόμα σημαντική εκκλησία σταθμός στη μνήμη της περιοχής, είναι αυτή της Κοιμήσεως της Θεοτόκου «Παναγίτσα». Η κατασκευή της, αποφασίσθηκε μετά από λαϊκή συνέλευση που πραγματοποιήθηκε στη Καισαριανή και η υλοποίηση της έγινε με την εθελοντική συνδρομή κατοίκων. Η πρώτη της λειτουργία πραγματοποιήθηκε την πρωτοχρονιά του 1929 (κέντρο μικρασιατικού πολιτισμού).

Σε αντίθεση με την προσφυγική ιστορία, το αποτύπωμα της αντιστασιακής δράσης, είναι ακόμα κοινωνικοπολιτικά αμφιλεγόμενο. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της αλλαγής του ονόματος του δρόμου Λυδίας σε οδό Άρη Βελουχιώτη. Για αυτή την αλλαγή μας πληροφορεί ο πρώην δήμαρχος της Καισαριανής Γ. Κατημερτζής : (συνέντευξη Γ. Κατημερτζής 2.6.21) *«Υπήρξε μια προσπάθεια να ονομαστεί ένας δρόμος από το σημείο που είχε συνεδριάσει ο Άρης Βελουχιώτης, που φτάνει μέχρι και το σκοπευτήριο. Είχαμε αποφασίσει σε ένα δημοτικό συμβούλιο αυτή την οδό να την μετονομάσουμε σε Άρη Βελουχιώτη. Έγινε μάχη από παλιούς Μικρασιάτες να μη φύγει η λέξη Λυδίας, να πάει ο Άρης Βελουχιώτης σε έναν άλλο δρόμο. Δεν μπορούσαν να αντιληφθούν, μέχρι που όταν υποχωρήσαμε και είπαμε «Άρης Βελουχιώτης πρώην Λυδίας» και αυτό δε το αποδέχτηκαν γιατί τους σπρώξανε, στο να μη ξαναζωντανεύουνε αυτά τα ιστορικά γεγονότα.»* Η απόφαση αυτή, μαζί με κάποιες άλλες μετονομασίες δρόμων με ονόματα αντιστασιακών, όπως η Τζον Κέννεντυ σε Ευτυχία Μορίκη παραμένει ανολοκλήρωτη όπως μας δήλωσε ο Γ. Κατημερτζής, γιατί δεν ήθελαν να συγκρουστούν τόσο πολύ με τους ντόπιους για αυτό το ζήτημα.

Εκδηλώσεις μνήμης

Το αποτύπωμά της μνήμης αναβιώνεται και από ορισμένες εκδηλώσεις και τελετές. Η βασικότερη και μεγαλύτερη εκδήλωση, που τελείται συστηματικά, από τη μεταπολεμική περίοδο μέχρι και σήμερα είναι η κατάθεση στεφάνων, στο μνημείο των 200 εκτελεσμένων κομμουνιστών κάθε πρωτομαγιά. Από την κατοχική κιόλας περίοδο έγιναν οι πρώτες κινήσεις, τιμής της μνήμης των εκτελεσμένων όταν στις 17-5-1944 τμήμα 100 ενόπλων του ΕΛΑΣ κατάθεσε στεφάνι στο χώρο της εκτέλεσης (Ορέστης Μακρής, 1985:75). Σήμερα στις εκδηλώσεις της πρωτομαγιάς καταθέτουν στεφάνι πολιτικά κόμματα, εργατικά σωματάρια,

συλλογικοί φορείς, πολιτικές οργανώσεις καθώς και μεμονωμένοι άνθρωποι και οικογένειες. Παράλληλα με την εκδήλωση της πρωτομαγιάς πραγματοποιούνται και αγώνες δρόμου - λαμπαδιοδρομίες τα «Σουκατζίδεια», τα οποία φέρουν το όνομα τους, από τον Ναπολέον Σουκατζίδη. Στους αγώνες αυτούς, συμμετέχουν μικροί και μεγάλοι και ακολουθούν συμβολικά τη διαδρομή, που ακολούθησαν τα καμιόνια την πρωτομαγιά του 1944, τα οποία έφεραν τους 200 για εκτέλεση. Ξεκινάει δηλαδή μια λαμπαδιοδρομία από την περιοχή, που ήταν το στρατόπεδο του Χαϊδαρίου και καταλήγει στο σκοπευτήριο συνολικού μήκους 12.5 χιλιομέτρων.

(Κατάθεση στεφάνων στο Σκοπευτήριο, 1.5.2021, (αριστερά): πηγή: eurokinissi photopress, (δεξιά) Κατάθεση στεφάνων στο Σκοπευτήριο, από τον στρατιωτικό διοικητή του ΕΛΑΣ, στρατηγό Στέφανο Σαράφη πηγή: eleftherostypos.gr)

Μια άλλη ετήσια εκδήλωση, είναι αυτή της μάχης της Καισαριανής. Όπως έχουμε αναφέρει στη Καισαριανή κατά τη διάρκεια της κατοχής δόθηκαν 47 μάχες, η πιο σφοδρή από τις οποίες, ήταν η μάχη στη μονή της Καισαριανής στις 16-17 Ιούνη 1944, όπου περικυκλώθηκε και εκτελέστηκε μια ομάδα τους ΕΛΑΣ στον Υμηττό. Στη μνήμη αυτής της μάχης τελείται κάθε χρόνο κάπου στα μέσα του Ιούνη, εκδήλωση που οργανώνεται από την ΠΕΑΕΑ-ΔΣΕ στη μονή. Στην εκδήλωση παρευρίσκονται και ορισμένοι απόγονοι των νεκρών (συνέντευξη Κ. Γαβριλάκης 2.6.2021).

Άλλες εκδηλώσεις αφορούν μνήμες και έθιμα από το παρελθόν της Μικράς Ασίας, όπως η γιορτή του Κλήδωνα και το «κεσκέσι». Και οι δυο αυτές εκδηλώσεις διοργανώνονται από το Κέντρο Μικρασιατικού Πολιτισμού Δήμου Καισαριανής και από τον Μικρασιατικό Σύλλογο Καισαριανής. Η γιορτή του Κλήδωνα τελείται στις 24 Ιουνίου και πρόκειται για ένα έθιμο που έχει τις ρίζες του στα αρχαία χρόνια. Είναι μια λαϊκή μαντική διαδικασία, σύμφωνα με την οποία, αποκαλύπτεται στις άγαμες κοπέλες, η ταυτότητα του μελλοντικού τους συζύγου. Το έθιμο αυτό δεν είναι αμιγώς μικρασιατικό, ωστόσο διαχρονικά γιορτάζονταν στη Σμύρνη και γενικότερα στη Μικρά Ασία. Συνήθως η γιορτή του Κλήδωνα στη Καισαριανή ξεκινά από το πηγάδι που σώζεται ακόμα και σήμερα στην οδό Κλαζομενών και Βρυούλων, όπου νεαρές κοπέλες «πιάνουν» το «αμίλητο» νερό από το πηγάδι και στη συνέχεια ακολουθεί πατινάδα (εκτέλεση ερωτικών τραγουδιών στους δρόμους) έως το δημαρχείο της περιοχής, όπου καίνε τα στεφάνια της πρωτομαγιάς ως είθισται. Συχνά συνοδεύουν το έθιμο παραδοσιακά τραγούδια και χοροί της Μικράς Ασίας από τον μικρασιατικό σύλλογο της περιοχής (πηγή: Δήμος Καισαριανής). Το έθιμο «κεσκέσι» με τη σειρά του γιορτάζεται και αυτό ανελλιπώς, κάθε Σεπτέμβρη από τους κατοίκους της Καισαριανής. Το κεσκέσι είναι ένα παραδοσιακό γαμήλιο φαγητό της Μικράς Ασίας, από βραστό κρέας και σιτάρι, το οποίο διαχρονικά γιορτάζανε οι Μικρασιάτες με τη θυσία ενός ζώου, «κουρμπάνι» όπως το ονόμαζαν. Στις μέρες μας αυτό το έθιμο, αναβιώνεται στη Καισαριανή, όπου από το πρωί ξεκινά το συλλογικό μαγείρεμα σε μεγάλα καζάνια σε ένα πάρκο της Άνω Καισαριανής, στα «Ξύλινα». Το βράδυ της ίδιας μέρας, ο εορτασμός συνεχίζεται με

παραδοσιακό Μικρασιατικό γλέντι στη πλατεία των 200 Ηρώων στο Σκοπευτήριο. Η διατήρηση και ζωντάνια αυτών των εκδηλώσεων, οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στο έργο των πολιτιστικών φορέων της περιοχής και στην καθημερινή ενασχόληση των μελών τους με αυτό.

(Γιορτή Κλειδώνα 2020, (αριστερά), αφίσα πρόσκλησης του εθίμου «κεσκέσι» (δεξιά) πηγή: mikrasiatis.gr)

Τοπόσημα και μνήμες

Το Σκοπευτήριο είναι αναμφίβολα το χαρακτηριστικότερο και ισχυρότερο τοπόσημο της περιοχής. Πέρα από την βαριά ιστορία που το συνοδεύει, το άλσος τους Σκοπευτηρίου, μαζί με την πλατεία «200 ηρώων», που βρίσκεται στη καρδιά της Καισαριανής, αποτελεί τόπο εκτόνωσης και αναψυχής, τόσο για τους ντόπιους όσο και για κάτοικους άλλων περιοχών. Όμως στην περιοχή μπορούμε να ανιχνεύσουμε και άλλα στοιχεία που διατηρούνται μέχρι και σήμερα, επιστρώσεις της μνήμης του παρελθόντος και της ιστορίας της Καισαριανής. Τέτοιου είδους τοπόσημα μπορεί να είναι είτε μνημεία τα οποία δημιουργήθηκαν μετέπειτα, είτε σημεία μέσα στη περιοχή, τα οποία σώζονται από εκείνη την εποχή.

Στη κεντρική πλατεία της Καισαριανής «Παναγιώτη Μακρή» βρίσκεται το μνημείο της εθνικής αντίστασης. Πρόκειται για ένα έργο του γλύπτη Αποστόλη Φανακίδη, που κατασκευάστηκε το 1990, και απεικονίζει τρεις όρθιες αρματωμένες φιγούρες αγωνιστών της αντίστασης (glyrtothiki.gr). Ακριβώς από πίσω υπάρχει ένα άλλο μνημείο από πέτρα, στο οποίο απεικονίζονται φιγούρες προσφύγων και έχει αναφορά στην μικρασιατική καταστροφή. Στη κεντρική πλατεία λοιπόν της Καισαριανής μπορούμε να διακρίνουμε ότι συμπυκνώνονται οι μνήμες, από τις δυο σημαντικότερες ιστορικές περιόδους της.

(Μνημείο στη Πλατεία Παναγιώτη Μακρή, φωτογραφία: 29.10.2021)

Λίγο πιο κάτω στη συμβολή των οδών Εθνικής Αντιστάσεως και Υμηττού, βρίσκουμε το «Μνημείο των Χαμένων Πατρίδων» του γλύπτη Σώτου Αλεξίου (πηγή ίδια), στο οποίο αναπαρίσταται μια ψιλόλιγνη γυναικεία φιγούρα Μικρασιάτισσας, με το ένα χέρι στη καρδιά και το άλλο σε μια πόρτα συμβολική, που κρύβει πίσω της το ολοκαύτωμα της Σμύρνης. Ένα άλλο μνημείο με αναφορές στις Μικρασιατικές μνήμες είναι οι «Βρύσες Κουκλουτζά», οι οποίες βρίσκονται στο πλακόστρωτο πίσω από την εκκλησία του Αγίου Νικολάου στην κάτω Καισαριανή, στην περιοχή δηλαδή που στήθηκαν οι πρώτοι προσφυγικοί οικισμοί. Το μνημείο αυτό το οποίο στήθηκε με τη συμβολή του δήμου Καισαριανής προς τιμήν των πεσόντων Ελλήνων της μικρασιατικής καταστροφής, είναι φτιαγμένο από πέτρα και περιμετρικά του έχει 9 βρύσες. Η επιγραφή στο πλαϊνό μέρος του μνημείου αναφέρει τα εξής: «Η Αδελφότητα Αλληλοβοήθειας “Ο Κουκλουτζάς” Καισαριανής και ο δήμος Καισαριανής, στους πεσόντες και εξαφανισθέντες Έλληνες της Μικρασιατικής Καταστροφής του 1922 έκτισαν, για Τιμή και Μνήμη, το έτος 2006». (πηγή: Δήμος Καισαριανής) Οι βρύσες που είναι τοποθετημένες, γύρω από το έργο παραπέμπουν στις κεντρικές κρήνες από τις οποίες έπαιρναν νερό οι κάτοικοι, όπως έχουμε προαναφέρει.

(Μνημείο χαμένων πατρίδων, πηγή: glyptothiki.gr)

(Οι βρύσες Κουκλουτζά, φωτογραφία 4.4.2021)

Παράλληλα με τα παραπάνω μνημεία, τα οποία είναι σε κεντρικά σημεία της περιοχής, υπάρχουν και άλλες παρεμβάσεις λιγότερο ορατές. Πρόκειται για μικρές επιγραφές σε διάφορα σημεία της περιοχής, οι οποίες τοποθετήθηκαν επί της δημαρχίας του Παναγιώτη Μακρή, σε συγκεκριμένα σημεία στα οποία τελέστηκαν σημαντικά γεγονότα, όπως απαγωγές ή εκτελέσεις κατά τη διάρκεια της κατοχής. Ένα τέτοιο παράδειγμα είναι η επιγραφή που βρίσκεται επί της Εθνικής Αντιστάσεως στο ύψος της πλατείας η οποία αναγραφεί: «Εδώ έπεσε στις 18.8.1944 ο Καραμπαλίκης Λεωνίδας Μπέμπος και τέσσερις ακόμα πατριώτες αγνώστων στοιχείων για τη λευτεριά της πατρίδας». Επί της οδού Ραιδεστού στο ρέμα της Καισαριανής στα σύνορα της με την πανεπιστημιούπολη υπάρχει η επιγραφή που αναγράφει: «Εδώ έπεσε η Βαφάκη Σταυρούλα για τη λευτεριά της πατρίδας». Στο ίδιο μέρος λίγο πιο κάτω, στο σημείο όπου μίλησε ο Άρης Βελουχιώτης υπάρχει η πλάκα: «Εδώ πρωτομίλησε στις 15 Μάη 1941 ο Άρης Βελουχιώτης σε 12 παλιούς αγωνιστές Καισαριανιώτες για πρώτη φορά για ένοπλο αγώνα ενάντια στους κατακτητές». Συνολικά υπάρχουν 12 τέτοιες πλάκες. Οι επιγραφές αυτές, στα πλαίσια του προγράμματος ξενάγησης του μουσείου της αντίστασης του ΕΑΜ, αξιοποιούνται συχνά σαν ένας ιστορικός περίπατος μέσα στη πόλη, συνδυαστικά με άλλα τοπόσημα (συνέντευξη Κ. Γαβριλάκης 2.6.21).

(Πινακίδα αναφοράς στη ομιλία του Βελουχιώτη (αριστερά) και στο θάνατο του Καραμπαλίκη (δεξιά), φωτογραφία 16.10.2021)

Ίχνη της ιστορίας του τόπου συναντά κανείς και στο δομημένο περιβάλλον. Χαρακτηριστικά είναι τα πλινθόκτιστα σπίτια, πρώην προσφυγικές κατοικίες, που υπάρχουν ακόμα στο κέντρο της Καισαριανής. Μικρά σπίτια από πέτρα και κεραμίδι, με τους ελάχιστους χώρους, με μικρές αυλές και μαντρότοιχους περιμετρικά, με κάποια από αυτά να έχουν και πηγάδι, αποκαλύπτουν στιγμές από την καθημερινότητα

εκείνης της περιόδου, μαζί με τις μετέπειτα ιστορικές επιστρώσεις. Στη κάτω Καισαριανή, γύρω από την εκκλησία του Αγίου Νικολάου, συναντάμε τις προσφυγικές πολυκατοικίες, που χτίστηκαν μεταγενέστερα των πλινθόκτιστων. Οι πολυκατοικίες αυτές είναι συνήθως τετραώροφες και έχουν μορφή μπλοκ, τοποθετημένες με διάφορους προσανατολισμούς, δημιουργούν αίθρια και ακάλυπτους χώρους μεταξύ τους. Οι πολυκατοικίες αυτές φέρουν έντονο ιστορικό αποτύπωμα. Εκτός ότι αποτελούν την πρώτη ουσιαστική προσπάθεια στέγασης και αποκατάστασης των προσφύγων, όπως είδαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο, αξιοποιήθηκαν έντονα από τον ΕΛΑΣ και πρωταγωνίστησαν σε πολλές από τις μάχες που δόθηκαν στην Καισαριανή. Δεν είναι τυχαίο που έγιναν στόχος των επιθέσεων των Άγγλων όταν βομβάρδιζαν τη Καισαριανή με όλμους από τον Λυκαβηττό. Τα σημάδια και οι καταστροφές στους τοίχους σώζονται μέχρι και σήμερα, για αυτό συχνά αποκαλούνται και «Πυροβολημένες». Πάνω στους τοίχους, με τα εμφανή σημάδια από τους πυροβολισμούς, αχνοφαίνονται ακόμα, ορισμένα συνθήματα από την εποχή αυτή, ενώ στην τυφλή όψη μιας πολυκατοικίας έχει σχεδιαστεί ένα γκράφιτι για να θυμίζει το Δεκέμβρη του 44. Απεικονίζει μια γυναίκα, έναν φοιτητή και έναν εργάτη να σηκώνουν με τα χέρια τους το αέτωμα ενός ναού. Οι πολυκατοικίες αυτές έχουν κηρυχθεί διατηρητέες, ωστόσο στο σημείο αυτό προβλέπεται να κατασκευαστεί η νέα στάση του μετρό Καισαριανής (πηγή: Αττικό Μετρό Α.Ε.).

(Τα σημάδια των Δεκεμβριανών στις προσφυγικές πολυκατοικίες σήμερα, φωτογραφία 16.10.2021)

(Το graffiti στον τυφλό τοίχο μιας προσφυγικής πολυκατοικίας, φωτογραφία 16.10.2021)

(Απεικόνιση τοποσημών και χρήσεων στην περιοχή της Καισαριανής πηγή: Google earth και ίδια επεξεργασία)

Συμπεράσματα

Η συνοικία της Καισαριανής επιλέχθηκε ως πεδίο μελέτης της εργασίας, ως μια περιοχή η οποία υπήρξε ιδιαίτερα ενεργή σε όλες τις νεότερες ιστορικές φάσεις της χώρας, καταφέροντας να συμπυκνώσει στο σήμερα τις μνήμες και την αναβίωση του παρελθόντος με ένα ζωντανό και αρκετά έντονο τρόπο. Σε ένα βαθμό η ανίχνευση αυτή της συλλογικής μνήμης στη περιοχή, είναι αρκετά «ευανάγνωστη» από την πρώτη κιόλας επίσκεψη, ωστόσο υπάρχουν πολλές ακόμα αθέατες πτυχές της, τις οποίες εντοπίζει κανείς μέσω μιας βαθύτερης εμπλοκής με την περιοχή. Στην Καισαριανή, όπως είδαμε, το παρελθόν αναβιώνει σε πολλαπλά επίπεδα, χωροταξικά, κοινωνικά, πολιτισμικά και πολιτικά. Η διερεύνηση, της μνήμης του παρελθόντος ως αυτόνομο μνημονικό στοιχείο του τόπου και ταυτόχρονα η μελέτη της αναβίωσης αυτής στο παρόν, μας βοηθά να κατανοήσουμε καλύτερα το σήμερα, όσο και να εξάγουμε συμπεράσματα για την μελλοντική πορεία της συνοικίας.

Η μικρασιατική καταστροφή και η εποχή της κατοχής ήταν δυο καθοριστικές για τη περιοχή περίοδοι, οι οποίες αποτελούν από μόνες τους ισχυρούς μνημονικούς τόπους. Η σημερινή εικόνα της Καισαριανής, σε κοινωνικό και πολεοδομικό επίπεδο, έχει διαμορφωθεί σε μεγάλο βαθμό από τις δύο αυτές περιόδους. Η διαμόρφωση αυτή όμως δεν έγινε μέσα από μια γραμμική-ευθύγραμμη σύνδεση του παρελθόντος με το παρόν, αντίθετα αποτελεί προϊόν πολλών παραγόντων, διαδικασιών, διεκδικήσεων και πολιτικών αποφάσεων. Το αποτύπωμα λοιπόν της μνήμης που ανιχνεύουμε στο σήμερα, δεν αποτελεί μία ουδέτερη αφήγηση του παρελθόντος, αντίθετα είναι το χωροταξικό-κοινωνικό αποτέλεσμα μιας μακράς, ιδεολογικά και συναισθηματικά φορτισμένης διαδικασίας. Αντίστοιχα και η μη αποτύπωση της ιστορικής μνήμης είναι αποτέλεσμα κοινωνικών και πολιτικών ζυμώσεων και συγκρούσεων μεταξύ της συνοικίας και της κυρίαρχης ιδεολογικής αφήγησης, αλλά και μεταξύ εσωτερικών αντικρουόμενων στοιχείων.

Όπως διαπιστώσαμε υπάρχει μία διαφορετική αντιμετώπιση στη διαχείριση της μνήμης του προσφυγικού παρελθόντος, σε σχέση με αυτήν της κατοχικής-αντιστασιακής περιόδου. Η συνοικία της Καισαριανής μοιάζει να έχει διαχρονικά μια αρμονική σχέση με το προσφυγικό της παρελθόν. Αυτό αποτυπώνεται από τα πρώτα κιόλας μνημονικά στοιχεία που αναπτύχθηκαν σε αυτή, όπως τα ονόματα των δρόμων και η κατασκευή των πρώτων εκκλησιών. Αντίθετα η σχέση της με την κατοχική-αντιστασιακή περίοδο δεν φαίνεται να είναι τόσο ομαλή. Η επιλογή της Καισαριανής να αναδείξει μνημονικές πτυχές της εθνικής αντίστασης, και μάλιστα από την σκοπιά της ΕΑΜμικής δράσης και της κομμουνιστικής ιδεολογίας, κατέταξε την περιοχή στο στόχαστρο πολλών κυβερνήσεων. Ταυτόχρονα, όξυνε και τις εσωτερικές διαμάχες των κατοίκων, φέρνοντας στην επιφάνεια διχογνωμίες και αντιθέσεις, οι οποίες μέχρι πριν, θα μπορούσαμε να πούμε, ότι καλύπτονταν κάτω από το ενιαίο φάσμα της προσφυγικής ιστορίας και του κοινού τραγικού παρελθόντος του ξεριζωμού. Ωστόσο πρέπει να αναγνωρίσουμε ότι η Καισαριανή, παρά τις όποιες εσωτερικές αντιφάσεις που παρουσίαζε, σε γενικές γραμμές είναι από τις ελάχιστες γειτονιές, που καταφέρνει να διασώσει αυτές τις μνήμες και να αναδείξει πτυχές του παρελθόντος.

Το γεγονός ότι οι δημοτικές ηγεσίες για χρόνια προέρχονταν αποκλειστικά από τον αριστερό χώρο, σε συνδυασμό με την εξοικείωση των κατοίκων με το αντιστασιακό τους παρελθόν, ανέδειξε πτυχές της ΕΑΜικής ιστορίας. Παράλληλα, η ομοιογένεια και ο συμπαγής χαρακτήρας που παρουσίαζε η Καισαριανή από την πρώτη στιγμή της δημιουργίας της, έθεσε γερές βάσεις στη διασφάλιση και στη διακίνηση της μνήμης που σχετίζεται με το Μικρασιατικό παρελθόν. Ταυτόχρονα, το γεγονός ότι ζουν ακόμα στη συνοικία άνθρωποι που βίωσαν τον πόλεμο και την κατοχή, έστω και ως μικρά παιδιά, σε συνδυασμό με τις προφορικές μαρτυρίες που αναπαράγουν και μεταδίδουν, αποτελεί δικλίδα ασφάλειας για την κατοχύρωση της συλλογικής μνήμης στο σήμερα. Τη δεκαετία μάλιστα του 1990, που έγιναν και οι

βασικότερες διεκδικήσεις για το σκοπευτήριο, η παρουσία αυτών των ατόμων στη Καισαριανή ήταν ακόμα ισχυρότερη, γεγονός που ίσως καθόρισε και το τελικό αποτέλεσμα. Παράλληλα, η έντονη συναισθηματική φόρτιση που συνοδεύει το παρελθόν της Καισαριανής αποτέλεσε βασικό παράγοντα εδραίωσης της μνήμης.

Όπως διαπιστώσαμε κατά τη διάρκεια της εργασίας, η όποια επίτευξη ανάδειξης των μνημονικών τόπων μέσα στην περιοχή έχει προέλθει αποκλειστικά από την ενασχόληση των κατοίκων, της δημοτικής αρχής και των διάφορων πολιτικών και πολιτιστικών φορέων. Οι κρατικοί φορείς, δεν ενίσχυσαν την προσπάθεια για την ανάδειξη της ιδιαίτερης φυσιογνωμίας της περιοχής και σε ορισμένες περιπτώσεις, όπως αυτή του σκοπευτηρίου, έθεσαν νομοθετικά και πρακτικά εμπόδια.

Μέσα από την επιτόπια μελέτη, τη συλλογή προφορικών μαρτυριών, την καταγραφή συνεντεύξεων και την εμπλοκή με διάφορες πτυχές της καθημερινότητας της περιοχής, είναι εφικτή μια βαθύτερη εξοικείωση και εμπάθυση σε αυτή. Τα παραπάνω εργαλεία είναι απαραίτητα ιδιαίτερα όταν ερευνάται η συλλογική μνήμη, καθώς αποτελούν την υλική αποτύπωση της στον χώρο και στην κοινωνία. Μέσω αυτών, είναι δυνατόν να φωτιστούν και πολλές αθέατες όψεις της μνήμης, τις οποίες με δυσκολία θα μας απέδιδε ένα αμιγώς βιβλιογραφικό υλικό. Ωστόσο πάντα υπάρχουν πτυχές της μνήμης οι οποίες δεν είναι εύκολα ανιχνεύσιμες, η συλλογική μνήμη κατά κάποιο τρόπο αγκαλιάζει τις μνήμες όλης της κοινωνίας, ενισχύοντας αυτές που συγκλίνουν προς μια κοινή κατεύθυνση, και αποδυναμώνοντας όσες παρεκκλίνουν. Το γεγονός αυτό μπορεί ενίοτε να λειτουργεί και ως πεδίο απόκρυψης μη επιθυμητών αναμνήσεων.

Ο εντοπισμός λοιπόν και η ανάδειξη των μνημονικών τόπων, αποτελεί ίσως τον ισχυρότερο παράγοντα ανάδειξης της συλλογικής μνήμης σε χωροταξικό επίπεδο στη συνοικία. Παράλληλα η καταγραφή και η διάδοση των προφορικών μαρτυριών, είναι εξαιρετικά μεγάλης σημασίας, μιας και μέσω αυτών φωτίζονται αθέατες, πολλές φορές, πτυχές της μνήμης, ενώ ταυτόχρονα αναδεικνύονται τα υλικά και κοινωνικά αποτυπώματα τους στη περιοχή. Τέλος η διασφάλιση και η διάσωση των διαφόρων πολιτικών και πολιτισμικών εκδηλώσεων αναβίωσης του παρελθόντος και απόδοσης φόρου τιμής σε αυτό, προσδίδουν μια διαδραστική και συναισθηματικά φορτισμένη εμπλοκή του ατόμου με τις πτυχές της συλλογικής μνήμης του τόπου, γεγονός που τη βοηθάει να μένει ζωντανή, οικειοποιήσιμη, ανοικτή σε εμπλουτισμούς, προσμίξεις, συνομιλίες, ακόμα και σε νέες μνήμες του τόπου.

Παραπομπές

Ιστορικό πλαίσιο εποχής - Α Παγκόσμιος Πόλεμος (παραπομπή 1)

Το 1913 ολοκληρώνονται οι Βαλκανικοί πόλεμοι, οι οποίοι ανοίγουν τον δρόμο για το Ά Παγκόσμιο που θα ακολουθήσει. Με το πέρας των Βαλκανικών πολέμων, η Ελλάδα έχει σημειώσει θριαμβευτικές νίκες και το όραμα της Μεγάλης Ιδέας, (Ο όρος μεγάλη ιδέα χρησιμοποιήθηκε πρώτη φορά από τον πολιτικό Ιωάννη Κωλέττη, σε μία αγόρευση του στην εθνοσυνέλευση του 1844. Η ιδεολογία αυτή σήμαινε ότι ο απόλυτος εθνικός στόχος ήταν η απελευθέρωση εκείνων των περιοχών της Οθωμανικής αυτοκρατορίας που κατοικούνταν από τους ελληνικούς πληθυσμούς. Η ήττα του ελληνικού στρατού στον μικρασιατικό πόλεμο και η Συνθήκη της Λωζάνης, οδήγησαν στον οριστικό ενταφιασμό της) που κυοφορεί η Ελληνική κοινωνία από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, έχει αρχίσει να ξαναέρχεται στη επιφάνεια. Αυτή τη φορά, η συζήτηση για το όραμα αυτό, είναι πιο ρεαλιστική από ποτέ και ο Βενιζέλος είναι αυτός που θα επιχειρήσει για πρώτη φορά, να το κάνει πραγματικότητα. Ο Ά Παγκόσμιος πόλεμος αποτελεί το ιστορικό πλαίσιο μέσα από το οποίο ο Βενιζέλος προσπαθεί να βρει την ευκαιρία, ώστε να πάρει την έγκριση των Μεγάλων Δυνάμεων και να προχωρήσει στη Μικρασιατική εκστρατεία.

Η έναρξη του Ά Παγκοσμίου πολέμου γίνεται στις 28 Ιουνίου του 1914. Αιτία για τον πόλεμο αποτελούν οι τεράστιες πολιτικές και οικονομικές αντιθέσεις των μεγάλων δυνάμεων. Το μοίρασμα της διεθνούς αγοράς, η αποικιακή εξάπλωση της Δυτικής Ευρώπης εις βάρος της Κεντρικής, η ανάγκη εύρεσης ζωτικού χώρου και η αναζήτηση διεξόδου προς την θάλασσα, θα δημιουργήσουν δύο μεγάλα στρατόπεδα τα οποία θα συγκρουστούν. Η Τριπλή Συμμαχία από τη μια, που αποτελούνταν από τη Γερμανία, την Αυστροουγγαρία και την Ιταλία και η Εγκάρδια Συνεννόηση (Αντάντ) από την άλλη, η οποία απαρτιζόταν από τη Γαλλία, την Αγγλία και τη Ρωσία.

Τον Οκτώβριο του 1914, εισήλθε στο πόλεμο και η Τουρκία στη συμμαχία των Γερμανών, και η Αντάντ επαναφέρει στο τραπέζι το ζήτημα του διαμοιρασμού της Τουρκίας, σε περίπτωση νίκης της. Ο τυχόν όμως διαμοιρασμός της Τουρκίας, ενεργοποίησε και την Ελλάδα. Τέθηκε έτσι επί τάπητος το μικρασιατικό ζήτημα, το οποίο παρουσιαζότανε ως ευκαιρία για την ενσωμάτωση των ακριτικών περιοχών της Μ. Ασίας στον ελλαδικό χώρο και την ένταξη 2 εκατομμυρίων και πλέον Ελλήνων στη ελληνική επικράτεια, οι οποίοι κινδύνευαν ήδη να αφανιστούν από τους διωγμούς που ετοιμάζαν οι Νεότουρκοι εις βάρος τους (Β. Ραφαηλίδης 1993: σελ.88).

Σε αυτό το σημείο λοιπόν ξεκινάει και για την Ελλάδα η μεγάλη περιπέτεια. Από την μία πλευρά ο Βενιζέλος πίστευε ότι, αν οι σύμμαχοι νικήσουν, η Ελλάδα θα επωφεληθεί από τις διαπραγματεύσεις που θα ακολουθήσουν μεταξύ των νικημένων. Ο Βενιζέλος, βασιζόταν στις στενές σχέσεις του με τους Γάλλους, στην συμπάθεια προς αυτών από τους Άγγλους, οι οποίοι αναγνώριζαν την προσπάθεια του για αστικό εκσυγχρονισμό της Ελλάδας, αλλά και στην διορατικότητα και στις διαπραγματευτικές του ικανότητες. Ο βασιλιάς Κωνσταντίνος από την άλλη, πίστευε ότι οι σύμμαχοι δεν προσφέρουν καμία εγγύηση, ούτε για τυχόν ανταλλάγματα, ούτε για τα καινούρια σύνορα που δημιουργήθηκαν με τους Βαλκανικούς πολέμους και θεωρεί ότι η χώρα πρέπει να παραμείνει ουδέτερη. Ο εθνικός διχασμός που προέκυψε τότε στη Ελλάδα, μεταξύ «Βασιλικών» και «Βενιζελικών», θα σημαδέψει την ελληνική κοινωνία για τα επόμενα χρόνια. Οι πρόσφυγες που θα καταφθάσουν στη χώρα στη πλειοψηφία τους θα ταχθούν, υπέρ του Βενιζέλου, μία επιλογή που φαίνεται ότι τους επηρεάζει ως προς την αντιμετώπιση που θα είχαν, ανάλογα με την εκάστοτε πολιτική ηγεσία της χώρας.

Η Ελλάδα εν τέλει αρκούμενη σε ορισμένες γενικές υποσχέσεις και ποντάροντας στην καλή θέληση των Μεγάλων Δυνάμεων, παίρνει το ρίσκο και συμμετέχει στον πόλεμο έστω και καθυστερημένα. Αφορμή για την είσοδο της Ελλάδας στο πόλεμο αποτελεί η εισβολή των Γερμανών - Βουλγάρων στην Ανατολική Μακεδονία. Πράγματι η Ελλάδα προσέφερε αξιόλογες υπηρεσίες, κατάφερε να παρατάξει αξιόμαχο στρατό και να διαδραματίσει αποφασιστικό ρολό στη κρίσιμη στιγμή του πολέμου (Σπ. Τζόκας 1998:93).

Το τέλος του πολέμου βρίσκει την Αντάντ νικήτρια, επομένως η Ελλάδα είναι σε θέση να συμπεριληφθεί μεταξύ των νικητών, στις διαπραγματεύσεις που έγιναν το Δεκέμβριο του 1918 στο Παρίσι. Στο συνέδριο εκείνο, ο Βενιζέλος υπέβαλε λεπτομερές υπόμνημα με τις ελληνικές διεκδικήσεις σχετικά με τη Β. Ήπειρο, τη Θράκη, τα Δωδεκάνησα, την Κύπρο και τη Δυτική Μικρά Ασία. Τις διεκδικήσεις αυτές τις θεωρούσε σύμφωνες με τις διακηρύξεις της Κοινωνίας των Εθνών (ΚΤΕ) και των 14 θέσεων του προέδρου των Η.Π.Α. Wilson. Παράλληλα παρέθεσε αδιάσειστα επιχειρήματα, που αποδείκνυαν ότι η Ελλάδα εθνολογικά και ιστορικά ήταν η μονή χώρα που είχε δικαιώματα στη Μικρά Ασία. Έτσι οι σύμμαχοι δίνουν τη συγκατάθεση τους στον Βενιζέλο, να αποβιβάσει ελληνικά στρατεύματα στη Σμύρνη.

Η Μικρασιατική Εκστρατεία

Μετά το πέρας του Ά Παγκοσμίου πολέμου οι Τούρκοι δεν έχουν υπογράψει καμία συνθήκη και προσπαθούν να περισώσουν την Ανατολική Θράκη. Ο Βενιζέλος όμως, με την έγκριση των συμμάχων, τους συντρίβει σε σύντομο χρονικό διάστημα, περιμένοντας ταυτόχρονα το πράσινο φως, προκειμένου να εισχωρήσει στην Ανατολή. Για τον σκοπό αυτόν λοιπόν, τους βοήθα στον πόλεμο εναντίον των Μπολσεβίκων, στέλνοντας στρατεύματα στη Κριμαία. Έτσι λοιπόν παίρνει την άδεια και καταλαμβάνει ολόκληρη τη Τουρκική Θράκη, φτάνοντας μέχρι και τις παρυφές της Κωνσταντινούπολης. Τελικά όμως οι Άγγλοι αντί για τη Πόλη, στρέφουν τον Βενιζέλο προς τη Σμύρνη, προκειμένου να προστατευόσουν και να διεκδικήσουν αργότερα οι ίδιοι, τα πετρέλαια της Μέσης Ανατολής (Β. Ραφαηλίδης 1993: 112). Πριν καν αρχίσει η εκστρατεία, οι Άγγλοι έχουν εκδηλώσει τα συμφέροντα τους στη περιοχή, αποδεικνύοντας ότι κάθε άλλο παρά για την Ελληνική αφομοίωση των μικρασιατικών παραλιών ενδιαφέρονται, γεγονός που θα διαπιστώσουμε εντονότερα παρακάτω, μετά το καθοριστικό ολοκαύτωμα της Σμύρνης.

Η Μικρασιατική Εκστρατεία λοιπόν, ξεκινά στα μέσα Μαΐου (2/15 Μαΐου 1919), όταν ελληνικά στρατιωτικά αγήματα, αποβιβάζονται στη Σμύρνη και προκαλούν κύμα ενθουσιασμού στον ελληνικό πληθυσμό, εξάπτοντας όμως ταυτόχρονα και το φανατισμό των Τούρκων. Ο ελληνικός πληθυσμός στη Σμύρνη αποτελούσε τότε την πλειοψηφία, σύμφωνα με την απογραφή του Πατριαρχείου. Οι σχέσεις των Ελλήνων με τους Τούρκους διαταράσσονταν συνήθως σε περιόδους ελληνοτουρκικής έντασης, ειδικότερα από το 1912, όπου είχαν αρχίσει από τους Τούρκους οι επιχειρήσεις εθνοκάθαρσης. Έτσι, ο Μικρασιατικός πληθυσμός υποδέχθηκε τον ελληνικό στρατό ως απελευθερωτή.

Ο ελληνικός στρατός έως τον Μάιο του 1920 ολοκλήρωσε την κατάληψη της Α. Θράκης, κατέλαβε την Αδριανούπολη, ενώ στη Μ. Ασία οι επιτυχίες των Ελλήνων ήταν αλλεπάλληλες. Στην συνέχεια κατέλαβε διαδοχικά το Αϊδίνιο, το Νύμφαιο, τη Μαινεμένη, τις Κυδωνίες, την Πέργαμο και λίγο πριν τη συνθήκη των Σεβρών αποβιβάστηκε στην Αρτάκη και την Πάνορμο. Η συνθήκη των Σεβρών (28/7-10/8/1920), αποτέλεσε συμβατικά, τη μεγαλύτερη διπλωματική επιτυχία της Ελλάδας αλλά και δικαίωση μακροχρόνιων προσδοκιών και αγώνων. Το υπόμνημα των εθνικών διεκδικήσεων, που είχε αποστείλει ο Ελ. Βενιζέλος στις Μεγάλες Δυνάμεις, ικανοποιείται εν μέρει. Η νέα συνθήκη, άφηγε πολλές εκκρεμότητες για να λυθούν με νέες διαπραγματεύσεις ή με τη δύναμη των όπλων. Ταυτόχρονα, δεν προέβλεπε κανέναν τρόπο, πέραν της ελληνικής στρατιωτικής δύναμης, που να υποχρεώνει τους Τούρκους να αποδεχθούν τους όρους αυτής. Ήταν λοιπόν μια «εύθραυστη» συνθήκη. Η σουλτανική κυβέρνηση αποδέχθηκε σχεδόν τους όρους της

συνθήκης, που ουσιαστικά σήμαιναν διαμελισμό του Οθωμανικού κράτους. Το γεγονός αυτό, ευνοούσε το Κεμαλικό κίνημα, το οποίο καταδίκασε τη συνθήκη και διακήρυξε τη διατήρηση της ακεραιότητας της Τουρκίας. Το εθνικιστικό κίνημα στην Τουρκία ενισχυόταν, ενώ στην Ελλάδα ο εθνικός διχασμός κυριαρχούσε στην πιο κρίσιμη στιγμή, καθώς ο Βενιζέλος δέχεται δολοφονική επίθεση στο σταθμό της Λυών στο Παρίσι, από δύο βασιλικούς απότακτους αξιωματικούς και σε αντίποινα αυτού δολοφονείται ο Ίων Δραγούμης (Σπ. Τζόκας 1998:99).

Το Νοέμβρη του 1920, γίνονται εκλογές και ο Ελ. Βενιζέλος ηττάται από την ενωμένη (Φιλοβασιλική) αντιπολίτευση. Η κυβερνητική αλλαγή στην Ελλάδα και η επάνοδος του Κωνσταντίνου στον θρόνο, δημιουργεί νέα δεδομένα για το μικρασιατικό ζήτημα. Οι δυτικοί σύμμαχοι και ιδίως οι Γάλλοι, άρχισαν να μεταβάλλουν την πολιτική τους απέναντι στην Ελλάδα, με πρόσχημα την έλλειψη εμπιστοσύνης στο πρόσωπο του Κωνσταντίνου. Τα δεδομένα στο διπλωματικό τομέα αλλάζουν δραματικά, καθώς πρώτα οι Ιταλοί, στη συνέχεια οι Γάλλοι και τέλος οι Άγγλοι, στρέφονται προς τον Κεμάλ και υπογράφουν σύμφωνα φιλίας με εξαιρετικά βέβαια ανταλλάγματα. Οι μεγάλες δυνάμεις ωστόσο δεν έχουν λόγο να δώσουν τέλος στη εκστρατεία, καθώς τους συμφέρει η σύγκρουση και η φθορά – αποδυνάμωση και των δυο λαών, μιας και απώτερος σκοπός τους, ήταν η γενικότερη εκμετάλλευση της περιοχής. Οι Έλληνες της Μικράς Ασίας, μετά την στάση αυτή των Μεγάλων Δυνάμεων, αρχίζουν να τις αμφισβητούν θεωρώντας και αυτές συνυπεύθυνες του ξεριζωμού τους.

Η φιλοβασιλική κυβέρνηση, παρόλο που πριν την εκστρατεία όπως ειπώθηκε ήταν αντίθετη με αυτή, όταν ήρθε στην εξουσία, την συνέχισε. Στις 21 Ιουνίου 1921, αρχίζει η μεγάλη επίθεση και οι Έλληνες καταλαμβάνουν την Κιουτάχεια και το Εσκί Σεχίρ, τρέποντας τους Τούρκους σε φυγή. Την 4^η Αύγουστου οι Έλληνες φτάνουν στο ποταμό Σαγγάριο. Στο σημείο αυτό ο ελληνικός στρατός, ενώ είχε ως αρχικό πλάνο να επανακαταρτήσει τα εδάφη της Σμύρνης, βρίσκεται βαθιά μέσα στη Τουρκία με προορισμό την Άγκυρα. (Β. Ραφαηλίδης 1993:119). Παρά τις αρχικές νίκες, η ελληνική πλευρά λόγω πολλών δυσκολιών όπως της εξάντλησης, της έλλειψης προμηθειών και της κακής οργάνωσης, ακολούθησε αμυντική τακτική. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα μία περίοδο αδράνειας και από τις δύο πλευρές για ένα χρόνο, γεγονός που έδωσε πλεονέκτημα στην τουρκική πλευρά.

Στις 13 Αύγουστου 1922, αρχίζει η μεγάλη επίθεση του Κεμάλ Ατατούρκ, ο οποίος χτύπησε τους Έλληνες αιφνιδιαστικά, έχοντας τους αφήσει να προχωρήσουν τόσο βαθιά στη Τουρκία, ώστε να μπορεί ευκολότερα να τους εξοντώσει. Μετά την επίθεση ο ελληνικός στρατός αποχωρεί αρχικά συντεταγμένα, ενώ στη συνέχεια τρέπεται σε άτακτη φυγή, προσπαθώντας να προσεγγίσει τη Σμύρνη. Σε αυτό το σημείο ο Κεμάλ Ατατούρκ σκοτώνει τεράστιο μέρος του ελληνικού στρατού. Περίπου 300.000 στρατιώτες και άμαχοι πεθαίνουν από την επίθεση του, ενώ η Σμύρνη πυρπολείται και καταστρέφεται ολοσχερώς. Στη περιοχή επικρατούν σκηνές πανικού, καθώς ο κόσμος προσπαθεί να σωθεί από την επίθεση των Νεότουρκων, κατευθύνοντας κυνηγημένος από τις φλόγες στη θάλασσα, προσπαθώντας όπως όπως να στοιβαχτεί σε μια βάρκα και να σωθεί (Β. Ραφαηλίδης 1993: 121). Την εικόνα, μας την περιγράφει ξένος συγγραφέας: *“Χιλιάδες από δυστυχείς υπάρξεις συσσωρευμένες κατά μήκος της προκυμαίας ρίχτηκαν στη θάλασσα. Σε μεγάλο μήκος του λιμανιού εκατοντάδες πτωμάτων είχαν γεμίσει τη θάλασσα, ώστε, να μπορεί κανείς να βαδίσει επάνω σ’αυτά. Τους επιπλέοντες αποτελείωναν οι Τούρκοι με σπαθιά και ξύλα. Αναρίθμητες υπάρξεις, προπαντός γυναίκες, παιδιά και γέροντες, εσφάγησαν μέσα σε αίσχιστες θηριωδίες”* (Σπ. Τζόκας 1998: 102).

Σε αυτό το σημείο έχει σημασία να κοιτάξει κανείς και ποια ήταν η στάση των συμμάχων απέναντι στην τραγική καταστροφή. Ο Έλληνας ιστορικός Παύλος Καρολίδης (Σπ. Τζόκας 1998:103) μας περιγράφει: «Οι

σύμμαχοι, και ιδιαιτέρως οι Άγγλοι, επέδειξαν, κατά τας τραγικάς εκείνας στιγμάς, αν ήκουστον αναισθησίαν. Τα πληρώματα έθρασον τας κεφαλάς των δυστυχών εκείνων Ελλήνων, που ενόμισαν ότι ημπορούσαν, αποφεύγοντες την τουρκικὴν μάχαιραν, να εύρουν και άσυλον και προσωρινήν φιλοξενίαν εις τα πολεμικά σκάφη. Έστρεψαν, μάλιστα, και τους προβολείς των πλοίων των επίτης προκυμαίας της Σμύρνης, δια να απολαύσουν το μακάβριον και ανατριχιαστικόν θέαμα της ομαδικής σφαγής των Ελλήνων. Και όμως θα

ήρκουν τότε ελάχιστοι κανονιοβολισμοί των αγγλικών πλοίων, διά να σωθεί τουλάχιστον η πόλις και διά να προληφθούν αι σφαγαί και τα μαρτύρια του πληθυσμού της, ώς και του εις αυτήν καταφυγόντος ελληνικού μικρασιατικού στοιχείου. Αφετέρου οί Γάλλοι, εις τα Μουδανιά, έρριψαν ζεματιστό νερό εις όσους απειπειράθησαν να ανέβουν επί των πλοίων των! Τέλος ο Αμερικανός πρόξενος εν Σμύρνη, όταν επήγε τότε εις γεύμα όπου ήτο προσκεκλημένος και ο Γάλλος πρόξενος, τον ήκουσε να δικαιολογή με απερίγραπτον κυνισμόν την επιβράδυνσιν της αφίξεώς του: η λέμβος που τον έφερεν από το γαλλικόν πλοίον, προσέκρουσεν εις πτώματα Ελληνίδων γυναικών που έπλεον εις την παραλίαν!»

΄Β Παγκόσμιος πόλεμος (παραπομπή 2)

Η έναρξη του ΄Β Παγκοσμίου πολέμου αποτέλεσε, ένα συγκλονιστικό γεγονός για την Ευρώπη, η οποία δεν είχε ακόμα κλείσει καλά καλά τις πληγές της από τον Ά Παγκόσμιο πόλεμο. Σε λιγότερο από 10 χρόνια η νικημένη Γερμανία, αρχίζει να συγκροτεί ξανά τις δυνάμεις της και ετοιμάζει νέο γύρο συγκρούσεων, θεωρώντας ότι η συνθήκη των Βερσαλλιών, η οποία της επιβλήθηκε, ήταν αβάστακτη και μη βιώσιμη για τον γερμανικό λαό. Μετά το 1925 δημιουργήθηκε ομάδα φασιστικών κρατών, που επιδίωκε να ξαναμοιράσει τον κόσμο προς όφελος της. Στην ομάδα αυτή ανήκει η Γερμανία, η Ιταλία και η Ιαπωνία, οι οποίες ήταν δυσαρεστημένες από το αποτέλεσμα και τις διαπραγματεύσεις που έφερε ο Ά Παγκόσμιος.

Αιτία για τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο ήταν η κατακτητική πολιτική του Χίτλερ, που ήθελε να προσφέρει στον λαό του «ζωτικό χώρο». Αυτό που επεδίωκε δηλαδή, ήταν να μεγαλώσει η Γερμανία ώστε να ζουν οι Γερμανοί πιο άνετα με τους καινούργιους πόρους που θα αποκτούσε η χώρα, ύστερα από την κατάληψη ξένων εδαφών. Αρχικά προσαρτά στη Γερμανία την Αυστρία, στις 12 Μαρτίου 1939. Ο Χίτλερ θα μπορούσε να σταματήσει στην Αυστρία, η προσάρτηση της οποίας έγινε με ειρηνικό τρόπο και χωρίς μεγάλες αντιρρήσεις απ΄ τη πλευρά των Αυστριακών. Όμως τρεις ημέρες μετά την προσάρτηση της Αυστρίας, στις 15 Μαρτίου 1939, προσαρτά και την Τσεχοσλοβακία, που τη θεωρεί κι αυτή γερμανική. Όμως το μεγάλο πρόβλημα δημιουργείται με την απαίτησή του, να προσαρτήσει το Ντάνσινγκ, το σημερινό πολωνικό Γκντανσκ, που πάντα πυροδοτούσε τις σχέσεις μεταξύ Γερμανίας και Πολωνίας. Οι Πολωνοί αντιδρούν, και ως απάντηση ο Χίτλερ εισβάλλει στην Πολωνία την 1η Σεπτεμβρίου 1939.

Σε αυτό το σημείο ενεργοποιούνται οι Άγγλοι και οι Γάλλοι, που μέχρι πριν αδιαφορούσαν για την προσάρτηση της Αυστρίας και της Τσεχοσλοβακίας και ειδοποιούν τον Χίτλερ, να σταματήσει τις επιχειρήσεις του στην Πολωνία. Στην περίπτωση της Πολωνίας, σε αντίθεση με αυτή των δυο προηγούμενων χωρών, δε μιλάμε για προσάρτηση, μιλάμε για κατάκτηση, διότι οι Πολωνοί ουδεμία εθνολογική σχέση έχουν με τους Γερμανούς, εκτός απ΄ το Γκντανσκ που είναι γερμανικό κατά το μισό, ακόμα και σήμερα. Κατόπιν της αρνήσεως του Χίτλερ να φύγει απ΄ την Πολωνία, οι Άγγλοι και οι Γάλλοι, παραδοσιακοί εχθροί των Γερμανών, κηρύσσουν τον πόλεμο την 2η Σεπτεμβρίου 1939. (Β. Ραφαηλίδης 1993:161).

Η επιθετικότητα αυτή, απειλούσε ζωτικά συμφέροντα πολλών λαών. Οι λαοί κινδύνευαν όχι μόνο με την απώλεια της εθνικής ανεξαρτησίας και την κατάρνηση των δημοκρατικών ελευθεριών, αλλά και με φυσική

εξόντωσή τους από την αγριότητα του φασισμού. Έτσι, αναπτύχθηκε σε όλη την Ευρώπη ένα πλατύ αντιφασιστικό κίνημα, το οποίο, σε ορισμένες περιπτώσεις, έλαβε τη μορφή του ένοπλου αγώνα, όπως στην Ισπανία. Ταυτόχρονα, οι νικητές του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, Μ. Βρετανία, Γαλλία και Η.Π.Α., όταν αντιλήφθηκαν ότι θίγονται ζωτικά τους συμφέροντα, συνασπίστηκαν για να αντιμετωπίσουν τη λαίλαπα του φασισμού. Έτσι, η έκρηξη του πολέμου δεν άργησε να συμβεί. Στον πόλεμο μπαίνει και η Σοβιετική Ένωση το 1941 όταν η Γερμανία της επιτίθεται. Κατά την περίοδο αυτή, γίνεται ριζική στροφή στην πορεία του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, μετά τις νίκες του σοβιετικού στρατού και τις στρατιωτικές επιτυχίες της Βρετανίας και των Η.Π.Α. Η περίοδος αυτή χαρακτηρίζεται και από την ταχεία και ευρεία ανάπτυξη των αντιστασιακών κινήσεων ενάντια στους Ναζί σε όλες τις χώρες. Το 1945 ήταν η περίοδος της αδιάκοπης επίθεσης των ενόπλων δυνάμεων του αντιφασιστικού συνασπισμού, σε όλα τα μέτωπα των πολεμικών επιχειρήσεων, μέχρι την ολική διάλυση του φασισμού.

Η Ελλάδα μπήκε από την πρώτη στιγμή στον πόλεμο κατά του φασισμού, με σημαντικές ελλείψεις σε πολεμικό υλικό, εφοδιασμό και χωρίς σχέδιο επιστράτευσης. Ο ελληνικός λαός κινητοποιήθηκε με γρήγορους ρυθμούς, τα ξημερώματα της 28ης Οκτωβρίου 1940, όταν άρχισε η ιταλική επίθεση στην ελληνοαλβανική μεθόριο και κατάφεραν να αποκρούσουν τον επιδρομέα. Ο αγώνας της Ελλάδας εναντίον του Άξονα, αποτελεί μία από τις ενδοξότερες σελίδες της ελληνικής ιστορίας. Επηρέασε όμως παράλληλα και πολλαπλά την εξέλιξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου και συνέβαλε κρίσιμα στην έκβασή του. Η στάση της Ελλάδας και οι πρώτες επιτυχίες της μετέβαλαν την ατμόσφαιρα του πολέμου καθώς είχαν και επίδραση ανυπολόγιστης αξίας στο ηθικό των λαών (Σπ. Τζόκας, 1998: 236).

Σύντομη χρονική αναδρομή κατοχής (παραπομπή 3)

Η κατοχή στην Ελλάδα έρχεται τον Απρίλιο του 1941, με την επίθεση των Γερμανών σε Ελλάδα και Γιουγκοσλαβία (6 Απριλίου). Μετά από τρεις ημέρες, καταλαμβάνεται η Θεσσαλονίκη και στις 27 του μήνα, τα πρώτα τμήματα της Βέρμαχτ εισέρχονται στην Αθήνα. Έχει προηγηθεί ο βομβαρδισμός του Πειραιά (11 Απριλίου). Η χώρα χωρίζεται σε τρεις Ζώνες Κατοχής: Γερμανική, Ιταλική και Βουλγαρική. Το Μάιο του 1941 ιδρύονται οι πρώτες οργανώσεις στην ύπαιθρο, με πρωτοβουλία κομμουνιστών, ενώ ο πρεσβευτής Γκύντερ Άλτενμπουργκ, ορίζεται εντεταλμένος πληρεξούσιος του Ράιχ στην Ελλάδα (4 Μαΐου).

Τον Ιούλιο του 1941 ιδρύεται η οργάνωση ΥΒΕ στην Θεσσαλονίκη. Ξεκινά η δράση των αντάρτικων ομάδων "Οδυσσέας Ανδρούτσος" και "Αθανάσιος Διάκος" του ΚΚΕ στη Μακεδονία. Στις 16 Ιουλίου ιδρύεται το "Εθνικό Εργατικό Απελευθερωτικό Μέτωπο" (ΕΕΑΜ). Έπειτα, στις 09.09.1941, ιδρύεται ο "Εθνικός Δημοκρατικός Ελληνικός Σύνδεσμος (ΕΔΕΣ)", από το Ναπολέοντα Ζέρβα και στις 27.9 ιδρύεται το ΕΑΜ (Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο). Ο ΕΛΑΣ (Ελληνικός Λαϊκός Απελευθερωτικός Στρατός) συγκροτείται το Φεβρουάριο του 1942.

Το Μάιο 1942, ο Θανάσης Κλάρας (Άρης Βελουχιώτης) σχηματίζει την πρώτη ομάδα του ΕΛΑΣ στη Φθιώτιδα (22 Μαΐου). Στις 11.7.42 λαμβάνει χώρα ο δημόσιος εξευτελισμός 9.000 Ελλήνων Εβραίων ηλικίας 18- 45 στην πλατεία Ελευθερίας στη Θεσσαλονίκη - απαρχή του Ολοκαυτώματος στην πόλη. Στις 28.07.1942 ο Ναπολέων Ζέρβας, ιδρύει στην Ήπειρο τις "Εθνικές Ομάδες Ελλήνων Ανταρτών" (ΕΟΕΑ). Το Σεπτέμβριο του 1942 η ομάδα του Άρη Βελουχιώτη, εξοντώνει 35 Ιταλούς στη Ρεκά Γκιώνας (9 Σεπτεμβρίου) και λίγες μέρες αργότερα γίνεται η ανατίναξη των γραφείων της δοσιλογικής ΕΣΠΟ στην Αθήνα από την ΠΕΑΝ (22 Σεπτεμβρίου). Οι πρώτοι Βρετανοί αλεξιπτωτιστές (αποστολή Harling) πέφτουν στη Γκιώνα, για να συνδεθούν με τους αντάρτες (30 Σεπτεμβρίου) και το Νοέμβριο του 1942, πραγματοποιείται η ανατίναξη της σιδηροδρομικής γέφυρας του Γοργοποτάμου από αντάρτες του ΕΛΑΣ, του ΕΔΕΣ και 12 Βρετανούς σαμποτέρ (25 Νοεμβρίου 1942).

Τον Φεβρουάριο του 1943 ξεκινά η εφαρμογή των αντισημιτικών «Νόμων της Νυρεμβέργης» στη Θεσσαλονίκη και τον Μάρτιο, αναχωρεί ο πρώτος συρμός με 2.500 Εβραίους της Θεσσαλονίκης για το Άουσβιτς. Τον Απρίλιο του 1943 ορκίζεται η τρίτη κατοχική κυβέρνηση με πρωθυπουργό τον Ιωάννη Ράλλη (6 Απριλίου), ενώ ο ΕΛΑΣ εκτελεί 33 Γερμανούς αιχμαλώτους και κηρύσσει ουσιαστικά τον πόλεμο στη Βέρμαχτ. Τον Σεπτέμβριο του '43 ξεκινούν συμμαχικές επιχειρήσεις στα νησιά του Αιγαίου και αρχίζει η μάχη για την ανακατάληψη της Λέρου από τους Γερμανούς, ενώ στις 13.12.43 έχουμε τη σφαγή των Καλαβρύτων (696 νεκροί). Τον Ιανουάριο του 1944 πραγματοποιείται ο μεγάλος βομβαρδισμός του Πειραιά από την αμερικανική αεροπορία. (πάνω από 600 νεκροί άμαχοι). Ακολουθούν πολλές εκτελέσεις, ολοκαυτώματα, αντίποινα και πολεμικές επιτηρήσεις, σε ολόκληρη τη χώρα από τη πλευρά των Γερμανών. Μια τέτοια περίπτωση είναι η εκτέλεση 200 κομμουνιστών, στο σκοπευτήριο της Καισαριανής την πρωτομαγιά του 44.

Στη συνέχεια ξεκινά η αποδυνάμωση και η ήττα της ναζιστικής Γερμανίας και των συμμάχων της, σε όλα τα μέτωπα και το τέλος του πολέμου πλησιάζει. Στις 26.09.1944 με τη Συμφωνία της Καζέρτας, οι αντάρτικες δυνάμεις του ΕΛΑΣ και του ΕΔΕΣ αναγνωρίζουν τη βρετανική στρατιωτική διοίκηση του Ρόναλντ Σκόμπι. Στις 12.10 γίνεται η εκκένωση των Αθηνών από τα γερμανικά στρατεύματα και 5 μέρες αργότερα, έχουμε την άφιξη της Κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας στην Αθήνα. Έτσι τελειώνει η γερμανική κατοχή στην Ελλάδα και ένα μηνά αργότερα στις 3.12.44, ακολουθούν τα Δεκεμβριανά (πηγή: Πρόγραμμα "Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα").

Η μάχη της 21ης Απριλίου 1944 στην Καισαριανή (παραπομπή 4)

Μετά τις αλλεπάλληλες αποτυχημένες προσπάθειες των κατοχικών δυνάμεων και των συνεργατών τους, να κάμψουν το ΕΑΜικό κίνημα στη Καισαριανή, αποφασίστηκε από την πλευρά του αντιεαμικού μετώπου, να γίνει μια πιο συγκροτημένη και δυναμική επιχείρηση κατάληψης της περιοχής. Ως πρώτο βήμα, αποφασίστηκε η εγκατάσταση Ταγμάτων Ασφαλείας και ανδρών της Ειδικής Ασφάλειας, στο δημοτικό σχολείο της συνοικίας. Η πληροφορία όμως αυτή διέρρευσε στο ΕΑΜ, και έτσι το βράδυ τις 18ης Απριλίου, δυνάμεις του ΕΛΑΣ ανατίναξαν τη σκάλα του σχολείου, γεγονός που προκάλεσε τη ματαίωση της εγκατάστασης.

Στις 20 Απριλίου, διαρρέει η πληροφορία προς το Α΄ Σώμα Στρατού του ΕΛΑΣ, ότι σχεδιάζεται επίθεση στις ανατολικές συνοικίες, με στόχο την κατάληψη της Καισαριανής. Στις 21 Απριλίου εκδηλώνεται μεγάλη επίθεση με 400 περίπου άνδρες των Ευζωνικών Ταγμάτων Ασφαλείας, συνοδευόμενους από δυνάμεις των μηχανοκίνητων μονάδων της Αστυνομίας Πόλεων και την υποστήριξη 30 Γερμανών. Η επιχείρηση ξεκινά με την είσοδο στρατευμάτων από την οδό Υμηττού, με τις δυνάμεις των ταγματασφαλιτών να χωρίζονται σε ομάδες, προσπαθώντας να προσεγγίσουν κυκλικά την περιοχή. Έτσι εισέρχονται στη περιοχή από τη κεντρική λεωφόρο, από την οδό Φορμίωνος και από το ρέμα στα αριστερά της συνοικίας. Ο ΕΛΑΣ κινείται σε μικρές ευέλικτες ομάδες μέσα στη συνοικία, χτυπώντας τον εχθρό και αλλάζοντας διαρκώς θέση. Όσοι πιάνονταν αιχμάλωτοι εκτελούνταν ύστερα από φριχτά βασανιστήρια στο Γουδί (Μ. Χαραλαμπίδης 2011:398). Η δεύτερη διμοιρία που εισέρχεται στη συνοικία, έπεσε θύμα της κάλυψης που προσέφεραν οι άναρχα δομημένες προσφυγικές παράγκες, στους μαχητές του ΕΛΑΣ. Χωρίς να έχει αντιληφθεί κάτι η διμοιρία, προχωρούσε βαθιά μέσα στη συνοικία, με τον ΕΛΑΣ να βρίσκεται κρυμμένος δίπλα της, αφήνοντας την να εισχωρήσει αρκετά ώστε να την περικυκλώσει. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του πρόσφυγα και λοχαγού του ΕΛΑΣ Καισαριανής, Θεόδωρου Κουλίτσου- Νικολαΐδη (στο Μ. Χαραλαμπίδης 2011:399): *«Οι δικοί μας τους αφήνουν να προχωρήσουν και όταν έχουν μπει για τα καλά στον κλοιό, δέχονται πυκνά διασταυρούμενα πυρά, έχουν κιόλας πάνω από δέκα νεκρούς. Οι μαχητές μας παίρνουν τις αραβίδες τους,*

τρία πιστόλια και όσες σφαίρες είχαν. Επικεφαλής της ομάδας μας ήταν ο Νίκος Τζανετής και ο Μήτσος Μακρίδης» Οι δυνάμεις των ταγματασφαλιτών, στην προσπάθεια τους να φτάσουν στην Άνω Καισαριανή πριν αρχίσει να νυχτώνει, συγκροτούνται ξανά και επιτίθενται κατά μέτωπο, με στόχο την κατάληψη της πλατείας. Εκεί τους περίμεναν τρεις ομάδες του ΕΛΑΣ, τις οποίες καταφέρνουν να απωθήσουν προς τα πίσω, πάνω από την κεντρική πλατεία. Ο ΕΛΑΣ, εκμεταλλευόμενος την άριστη γνώση της χωροταξίας της συνοικίας, καθώς και τις παραπλανητικές οδηγίες που έδινε μέσω των τηλεβόων προς μη υπαρκτούς λόχους, δημιούργησε σύγχυση στον εχθρό. Έτσι κατάφερε να υποχωρήσει μαχόμενος, καθυστερώντας την άφιξη των ταγμάτων του εχθρού στην Άνω Καισαριανή.

Η κατάσταση αρχίζει όμως να γίνεται δύσκολη για τον ΕΛΑΣ όταν δυνάμεις των ευζώνων προσέγγισαν το σχολείο «του Βενιζέλου» στην κεντρική λεωφόρο της Καισαριανής. Η απώθηση του ΕΛΑΣ στην Άνω Καισαριανή, είχε ως στόχο την περικύκλωσή του, καθώς τμήματα των Ευζωνικών Ταγμάτων Ασφαλείας, που είχαν προσεγγίσει τα όρια της συνοικίας από το βουνό του Υμηττού, μπήκαν στη μάχη. Μετά από ανταλλαγή πυρών και την επιδείνωση της κατάστασης, αποφασίστηκε η έξοδος της ομάδας προς τα Κουπόνια, μέσω του δάσους, όπου σήμερα βρίσκονται τα όρια της Πανεπιστημιούπολης με την Καισαριανή. Αργά το απόγευμα όταν πλέον είχε νυχτώσει, οι επιτιθέμενες δυνάμεις αφού παρέλαβαν τους νεκρούς τους, αποσύρθηκαν από την Καισαριανή. Η μάχη αυτή αποτέλεσε το πρώτο μεγάλο πλήγμα για τον ΕΛΑΣ, καθώς παράλληλα ήταν η πρώτη μεγάλη είσοδος των ευζώνων στην Καισαριανή, καταφέροντας να σπάσουν το άβατο της περιοχής και να αποδυναμώσουν σημαντικά την δύναμη της. Μέσα από αυτή τη μάχη ο ΕΛΑΣ είχε 3 νεκρούς, 5 αιχμάλωτους και 6 τραυματίες, ενώ οι επιτιθέμενες δυνάμεις είχαν περίπου 60 νεκρούς και τραυματίες. (Ο. Μακρής 1985: 66)

Δεκεμβριανά (παραπομπή 5)

Στις 12 Οκτωβρίου, αποχώρησαν και οι τελευταίοι Γερμανοί από την Αθήνα, γεγονός που σηματοδοτεί το τέλος της κατοχής της Ελλάδας. Με την αποχώρηση των Γερμανικών στρατευμάτων ξεσπούν στην Αθήνα τεράστιες πανηγυρικές διαδηλώσεις, ενώ προετοιμάζεται το έδαφος για την έλευση της Κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας του Γεωργίου Παπανδρέου, στην οποία θα συμμετάσχει και το ΕΑΜ. Στην Ελλάδα, όπως και στις περισσότερες χώρες, υπάρχει έντονη διαμάχη μεταξύ των αντιστασιακών οργανώσεων και των αυτοεξόριστων κυβερνήσεων, που επιδιώκουν μετά το πέρας του πολέμου, να επιστρέψουν και να ανακαταλάβουν την εξουσία.

Οι Άγγλοι έρχονται λοιπόν στην Ελλάδα, η οποία έμελλε να περάσει αργότερα και υπό την σφαίρα επιρροής τους, βλέποντας τα συμφέροντα τους να κινδυνεύουν από το ασταθές πολιτικό κλίμα και κυρίως, αναγνωρίζοντας, την έντονη επιρροή του ΕΑΜ στη πολιτική σκηνή της χώρας και τον τυχόν κομμουνιστικό κίνδυνο που αυτό εγκυμονούσε. Η εταιρεία Power, που ήταν υπεύθυνη για την ηλεκτροδότηση της χώρας, οι σιδηρόδρομοι Αθηνών Πελοποννήσου, οι ναυτικοί οδοί που συνδέανε την Ευρώπη με τις αγγλικές αποικίες στις Ινδίες, καθώς και ένα μεγάλο κομμάτι του ελληνικού χρέους που είχαν οι βρετανικές τράπεζες στο χαρτοφυλάκιο τους, ήταν ορισμένα από τα βασικότερα συμφέροντα που είχαν οι Άγγλοι στη χώρα μας. Έτσι ήρθαν εδώ σε ρόλο τοποτηρητή, επιδιώκοντας μια φιλική προς αυτούς κυβέρνηση, η οποία σε καμία περίπτωση δεν θα επηρεαζόταν από το ΕΑΜ. Το ΕΑΜ από τη πλευρά του, έχοντας επίγνωση πόσο μεγάλη είναι η πολιτική και κοινωνική του αποδοχή από ένα τεράστιο τμήμα του λαού, πίστευε ότι μέσα από αστικές διαδικασίες, θα μπορούσε να έχει μια έντονη παρουσία στην αυριανή κυβέρνηση, χωρίς να χρειαστεί να καταλάβει την εξουσία με επαναστατικές διαδικασίες. Το ΕΑΜ λοιπόν, ζητά ελεύθερες εκλογές, τις οποίες αρνούνται οι Άγγλοι και η χώρα οδηγείται στα αιματηρά γεγονότα των Δεκεμβριανών. (από τον ιστορικό περίπατο στη Καισαριανή με τον Μ. Χαραλαμπίδη 16.10.21)

Στις 3 Δεκεμβρίου του 1944, μετά την εντολή του Σκόμπι να αφοπλιστεί ο ΕΛΑΣ, έχουμε παραίτηση των υπουργών του ΕΑΜ από την κυβέρνηση εθνικής ενότητας και το ΕΑΜ καλεί γενική απεργία και μαζικό συλλαλητήριο την Κυριακή 3 Δεκεμβρίου 1944. Βασικά αιτήματα του συλλαλητηρίου, ήταν η απεμπλοκή των Άγγλων από τη πολιτική ζωή της χώρας και η διεξαγωγή ελεύθερων εκλογών. Το συλλαλητήριο όμως χτυπιέται από τα πυρά της αστυνομίας και από άνδρες της οργάνωσης Χ, όπου βρίσκονταν ακροβολισμένοι στα γύρω κτίρια της πλατείας Συντάγματος, προκαλώντας 33 νεκρούς και 140 τραυματίες. Ο ΕΛΑΣ, παρά το γεγονός ότι βρισκόταν οπλισμένος στη διαδήλωση, επιλέγει να μην απαντήσει στα πυρά. Την επόμενη μέρα στις 4 Δεκεμβρίου, πραγματοποιείται η κηδεία των θυμάτων, η οποία μετατράπηκε σε διαδήλωση και χτυπιέται ξανά θανάσιμα στην Ομόνοια από πρώην ταγματασφαλίτες, που βρίσκονταν στα μπαλκόνια των γύρω κτιρίων, οι οποίοι θεωρητικά είχαν αφοπλιστεί και βρίσκονταν υπό περιορισμό. Ο ΕΛΑΣ και σε αυτή την περίπτωση δεν απαντά στην ένοπλη επίθεση (Ντοκιμαντέρ της ΕΡΤ Ιστορικοί Περίπατοι «Δεκεμβριανά: Η μάχη της Αθήνας» 05 Δεκεμβρίου 2017).

Το ΕΑΜ, όπως προαναφέραμε, πίστευε ότι έχει μεγάλο μέρος του λαού με το μέρος του επομένως, μπορεί μέσω ελεύθερων εκλογών να συμμετέχει στη διοίκηση της χώρας. Για αυτό σε πρώτη φάση, επιλέγει να μην απαντήσει στα αιματηρά επεισόδια, ώστε να μην κορυφωθεί η κατάσταση σε εμφύλια σύγκρουση, συνυπολογίζοντας τις απώλειες και τα τραγικά γεγονότα που είχε περάσει η χώρα κατά τη διάρκεια της κατοχής. Οι Άγγλοι όμως σε συνεργασία με την χωροφυλακή και τα τάγματα ασφαλείας, προσπαθούν με κάθε τρόπο να οξύνουν την κατάσταση και να οδηγήσουν τον ΕΛΑΣ στην ένοπλη σύγκρουση, προκειμένου να τον εξοντώσουν. Ο ΕΛΑΣ, ύστερα και από τις έντονες κοινωνικές πιέσεις που είχε από τον κόσμο του, αναγκάζεται να πάρει τα όπλα και να απαντήσει στις αιματηρές επιθέσεις. Έτσι έχουμε διαδοχικές σφοδρές μάχες στους δρόμους της πόλης οι οποίες θα διαρκέσουν συνολικά 33 μέρες. Πρόκειται για τη μεγαλύτερη μάχη που γνώρισε ποτέ η πρωτεύουσα με συνολικό απολογισμό 50.000 νεκρούς και 25.000 εκτοπισμένους μέσα σε έναν μηνά (πηγή ίδια).

Βιβλιογραφία

Βιβλία

- Γιάννης Κουβάς (1996), **Το διάβα της Καισαριανή**, Αθήνα: Θ. Φασουλά
- Ζάννας Δ. Αλέξανδρος (1964), **Η Κατοχή αναμνήσεις επιστολές**, Αθήνα: Εστία
- Κυριακίδου - Nestoros Alcé (1987), **Ο χρόνος της προφορικής ιστορίας**, σελ 177-188 (ανασύρθηκε από: https://www.persee.fr/doc/metis_1105-2201_1987_num_2_1_889)
- Μακρής Ορέστης (1985) **Ο ΕΛΑΣ της Αθήνας Άνεμος λευτεριάς στις ανατολικές και νότιες συνοικίες 1941-1945**, Αθηνά: Σύγχρονη Εποχή
- Μαντόγλου Άννα. (2012), **Μνήμες: Ατομικές- Κοινωνικές- Ιστορικές**, Αθήνα: Παπαζήση
- Μαντόγλου Άννα. (2010), **Κοινωνική μνήμη - κοινωνική λήθη**, Αθήνα: Πεδίο
- Μαργαρίτης Γιώργος (1993), **Από την ήττα στην εξέγερση**, Αθήνα: Ο Πολίτης
- Ραφαηλίδης Βασίλης (1993), **Ιστορία (κωμικοτραγική) του νεοελληνικού κράτους 1830-1974**, Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου
- Σάμιος Νίκος (1995), **Η ιστορία του Δήμου Καισαριανής**, Αθήνα: Εντός
- Σκούρας Φ., Χατζηδήμος Α., Καλούτσης Α., Παπαδημητρίου Γ. (1991), **Η ψυχοπαθολογία της πείνας του φόβου και του άγχους**, Αθηνά: ΕΠΕ
- **Το ΕΑΜ στις ανατολικές συνοικίες της Αθήνας** (1945), Β΄ Ανατύπωση Αθήνα 2017, Αθήνα: Εντος
- Τζόκας Σπύρος (1998), **Καισαριανή φυσιognωμία μιας πόλης**, Αθήνα: Χριστάκης
- Φωκαΐδης Πέτρος. και Χρονάκη Α. (2016), **Θέσεις της μνήμης**, Αθήνα: Νήσος
- Engels Friedrich (1872), **Για το ζήτημα της κατοικίας**, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή
- Nora Pierre, (1998), **Between memory and history: Les Lieux de memoire**, Representatons 26: 7-25
- Ραέ Paéz Dario R. & Liu James Hou-fu, (2011), **Collective memory of conflicts**. Στο Daniel Bar-Tal (ed.), Intergroup conflicts and their resoluton: A social psychological perspective, Hoveland, New York: Psychology press

Διατριβές

-Λουκάς Τριάντης (2016) **Χωρικές πολιτικές της μνήμης και της λήθης στη μετασοσιαλιστική πόλη, εμβαθύνσεις στην περίπτωση των Τυράνων**, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο

-Μενέλαος Χαραλαμπίδης (2011) **Η εμπειρία της κατοχής και της αντίστασης στην Αθήνα**, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών φιλοσοφική σχολή, τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας

Ιστοσελίδες και άρθρα

-Αρχείο μικρασιατικού πολιτισμού δήμου Καισαριανής, <<http://www.kemipokessariani.gr/index.php/2012-12-10-09-19-30/2012-12-10-09-20-09>>

-Αττικό μετρό, Σταθμοί, <<https://www.ametro.gr/>>

-Απεργία πείνας στην Καισαριανή, 11/03/2005, <https://www.skai.gr/news/greece/apergia-peinas-stin-kaisariani>

-Απομακρύνθηκε η Σκοπευτική Εταιρεία, Ριζοσπάστης 21.9.2017, <<https://www.rizospastis.gr/story.do?id=9513099>>

-Δήμος Καισαριανής <<https://kaisariani.gr/>>

-Εκδήλωση σήμερα για τους νεκρούς της Μάχης της Μονής Καισαριανής <<https://www.902.gr/eidisi/politiki/263085/ekdilosi-stis-20-ioyni-apo-peaeadse-kai-kke-gia-toys-nekroys-tis-mahis-tis>>

-Ελληνική Εταιρία Τοπικής Ανάπτυξης και Αυτοδιοίκησης Ε.Ε.Τ.Α.Α. , <https://www.eetaa.gr/>

-Εθνική Αντίσταση ΔΣΕ,< <https://ethniki-antistasi-dse.gr/>>

-Εγκαινιάστηκε το Μνημείο για τους εκτελεσμένους, Ριζοσπάστης, 25.6.2005, <https://www.rizospastis.gr/story.do?id=2917829>

-Μνήμες κατοχής, <<https://www.occupation-memories.org/>>

-Πολιτικές Αναγνώρισης Η μεταζωή της ελληνικής Αντίστασης στο Δίκαιο, την Ιστορία και τη Μνήμη (1944-2006) < <https://www.poreproject.gr/>>

-Παναγιώτης Μακρής ο Δήμαρχος –Σύμβολο της Καισαριανής, Ημεροδρόμος, 26.6.2021, <<https://www.imerodromos.gr/panagiotis-makris-o-dimarchos-symvolo-tis-kaisarianis-vinteo/>>

-Πανόραμα απογραφικών δεδομένων, <<https://panorama.statistics.gr/>>

Συεντεύξεις

Συνέντευξη με τον Γιώργο Χούλη, 16.4.2021

Συνέντευξη με τον Γιώργο Κατημερτζη, 2.6.2021

Συνέντευξη με τον Κώστα Γαβριλάκη, 2.6.2021

Ιστορικός περίπατος με τον Μενέλαο Χαραλαμπίδη, **Η πτώση της Καισαριανής**, 16.10.2021

Ντοκιμαντέρ

-Οι παρτιζάνοι των Αθηνών (2018)

<https://www.youtube.com/watch?v=AlaGFmnOjAl&ab_channel=EllinofreneiaOfficial>

-«Δεκεμβριανά: Η μάχη της Αθήνας» ,2017, ΕΡΤ, <<https://www.ert.gr>>

-Μνήμες από την κατοχή στην Ελλάδα (2021) <<https://www.occupation-memories.org/index.html>>

-Μια μεγάλη περιπέτεια, < <https://www.poreproject.gr/mia-megali-peripeteia/mia-megali-peripeteia-documentary/>>

-Οι παρτιζάνοι των Αθηνών

https://www.youtube.com/watch?v=AlaGFmnOjAl&ab_channel=EllinofreneiaOfficial

-«Δεκεμβριανά: Η μάχη της Αθήνας» ,2017, ΕΡΤ, πηγή <https://www.ert.gr> -Μνήμες από την κατοχή στην Ελλάδα, <https://www.occupation-memories.org/index.html>